

20т.

А.А. Қодиров

ЎРТА ОСИЁДА
МЕДИЦИНАНИНГ
ПАЙДО БЎЛИШИ

А. ҚОДИРОВ
медицина фанлари доктори, профессор

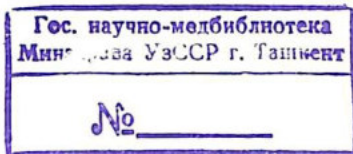
ЎРТА ОСИЁДА
МЕДИЦИНАНИНГ
ПАЙДО БЎЛИШИ

ЎзССР ФА мухбир аъзоси
А. Р. Муҳаммаджонов таҳрири остида

Тошкент
Ибн Сино номидаги нашриёт
1990

Тақризчи медицина фанлари доктори проф. М. А. Аҳтамов

Қодиров А. А.

Қ 53 Ўрта Осиёда медицинанинг пайдо бўлиши.—Т:
Ибн Сино номидаги нашриёт, 1990. — 63б.

Кадыров А. А. Возникновение медицины в Средней Азии.

ББК 5г

4102000000—049
Қ М 354 (04)-90 —72—90

ISBN 5-638-00325-8

© А. А. Қодиров, 1990.

МУАЛЛИФДАН

Ўтмишни ўрганинг, у келгусининг
муаллимидир.

Халқ мақоли.

Кейинги вақтларда Ўрта Осиёнинг, хусусан Ўзбекистоннинг қадимги тиббиёти тарихига қизиқиш анча кучайди. Ўрта Осиёда таваллуд топиб, жаҳон фанини бойитган йирик олимларининг юбилейлари ўтказилиши муносабати билан бундай қизиқиш янада ордди. Тиббиёт тарихига оид бир қанча илмий мақолалар эълон қилинди, докторлик ва кандидатлик диссертациялари ёқланди. Уларда кўзга кўринган олимларнинг ҳаёти ва илмий мерослари баён этилди. Аммо, бу асарларнинг муаллифлари кўпинча ўрта асрлар тиббиёти ва унинг намояндалари, асосан Ибн Сино ҳаёти ва илмий фаолиятининг айрим томонларини ёритиш билан чекландилар. Улар ўлкамиз тиббиётининг ундан олдинги тарихини четлаб ўтадилар ёки жуда юзаки ёритадилар. Биз тиббиёт тарихига оид адабиётларда Ўрта Осиё территориясида тиббиётнинг келиб чиқиш негизларига бағишланган бирорта ҳам асар топмадик. Ўрта Осиё тиббиётининг тарихи эса узоқ ўтмишга бориб тақалади. Аммо, бу масала ҳамон етарлича ўрганилмай ва ёритилмай келмоқда. Шунинг эътиборига олиб, биз шу масалани ўрганишни ўз олдимизга мақсад қилиб қўйдик.

Бу асарни ёзишда биз археологик материалларга асосландик. Хусусан, ЎзССР Фанлар академияси Археология институти ходимлари томонидан ўлкамизнинг турли областларида топилган археологик материаллар ва улар ҳақидаги ахборотлардан фойдаландик. Бундан

ташқари, бошқа мамлакатларда олиб борилган археологик текширишлар материалларидан ҳам фойдаланилди.

Урта Осиёда тиббиётнинг келиб чиқиши ва ривожланиши тарихига оид материаллар асосан ҳозирги Ўзбекистон территориясида топилган. Бинобарин, бу рисола асосан Урта Осиёнинг қадимги тиббиёти тарихини ифода этади. Рисола бу масалани ўрганиш йўлидаги биринчи қадам бўлганлигидан у баъзи камчиликлардан ҳоли бўлмаслиги табиийдир. Шунинг эътиборга олиб, муҳтарам ўқувчиларимиздан ўз фикр-мулоҳазаларини қуйидаги адресга ёзиб юборишларини сўраймиз: Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Муаллиф

ДАСТЛАБКИ МУОЛАЖА УСУЛЛАРИ

Тиббиёт тарихига доир манбаларда дастлабки муолажа усуллари бундан тахминан юз минг йиллар муқаддам яшаган ибтидоий жамоа одамлари томонидан ишлаб чиқилган, деган фикр узоқ вақтдан буён ҳукм суриб келган эди. Археолог-палеопатологлар ва тиббиёт тарихчиларининг сўнгги текширишлари шунинг кўрсатдики, баъзи бир оддий (примитив) даволаш усуллари ўша даврдан анчагина илгари ҳам маълум бўлган экан.

Ҳар қандай тирик мавжудот организми биологик жиҳатдан касалликларга бардош бериш хусусиятига эга эканлиги биологлар ва медикларга яхши маълум. Бунинг И. И. Мечниковнинг фагоцитлар ва Пауль Эрлихнинг гуморал иммунитет назариялари исботлаб берган. И. И. Мечников ва Пауль Эрлих шунинг исботлаб бердики, қон таркибига кирувчи фагоцитлар (лейкоцитлар) ва антителолар организмга ташқаридан кириб қолган касаллик омиллари (микроблар) билан дарҳол курашга киришиб, уларни йўқ қилишга ҳаракат қилар экан. Шунинг учун баъзан касал киши бирор сабабга кўра даволанмаса ҳам тузалиб кетиши мумкин. Организмнинг касалликларни бартараф қилишдек бу хусусиятини «ички тиббиёт», яъни организмнинг ўз ичидан таъсир қилувчи «тиббиёт» деб аташ мумкин. Ҳаётда бу «ички тиббиёт»нинг аҳамияти жуда катта. Табиатда касаллик келтириб чиқарувчи омиллар шу қадар кўп ва турли-туманки, агар тирик

организмларда шу «ички тиббиёт» бўлмаганда, улар аллақачон турли касалликлардан нобуд бўлиб, йўқолиб кетган бўлардилар.

Маълум бўлишича, тирик мавжудотлар, шу жумладан ҳозирги замон одамларининг узоқ ўтмишдаги аجدодлари организмда «ички тиббиёт» биогенез жараёнининг ҳамма даврида ривожланиб борган. Бундай эволюцион жараён 2 миллиард йил давом этган, яъни у биосферанинг ёшига тенгдир.

Ҳайвонот ва ўсимликлар оламида эволюцион жараён биогенез доирасидагина содир бўлди. Бунда ривожланиш асосан биологик хусусиятларнинг такомилланиши йўлидан борди. Қадимги одамларда эса эволюция биогенез чегарасидан чиқиб, антропогенез жараёнида ҳам давом этди. Бунда одамнинг пайдо бўлиши—эволюциянинг янги хили юзага келди, яъни ҳаётда орттирилган тажрибанинг сўнгги авлодларга сингиб бориш жараёнини бошлаб берди.

Антропогенез касалликларга қарши чора ва воситалар ишлаб чиқишда янги давр очиб берди. Маълум бўлишича, сон-саноксиз кўп касаллик омиллари (микроблар, паразитлар, ташқи муҳитнинг оғир шароитлари ва ҳ. к.) билан ўраб олинган шароитда ҳаётни сақлаб қолиш учун «ички тиббиёт»нинг ўзи етарли эмас экан. Бу шароитда ҳаётни сақлаб қолиш учун яна «ташқи тиббиёт», яъни турли даво чораларини амалга ошириш зарурлиги аён бўлди. Бошқача қилиб айтганда, бу ерда касалликка қарши курашда организмнинг ички кучларига ёрдам бериш талаб этилди. Шу тариқа дастлабки даволаш усуллари пайдо бўлди. Бу ҳақда улуғ Ҳиппократ (Гиппократ) шундай деган эди: «Табиат (одам организми — А. Қ.) ўзи даволайди, табиб эса бунда табиатга ёрдам беради».

Тарихий манбалардан маълум бўлишича, баъзи ҳайвонлар касалликдан қутулиш чорасини билганлар. Масалан, уларнинг шифобахш ўсимликларни топиб еб,

турли касалликлардан қутулиб кетганлиги ҳақида матбуотда кўпгина хабарлар эълон қилинган. Аммо, ҳайвонлар шифобахш ўсимликлардан фойдаланганда уларга фақат инстинкт ёрдамга келган. Уларда ҳаётни сақлаб қолиш усуллари биогенез доирасидан чиқмай қолган. Ҳайвонлар фақат биогенез доирасида ривожланишлари натижасида меҳнат қилиш қобилиятини ўзлаштира олмаганлар, чунки уларда меҳнат органи (қўл) ривожланмаган. Шу сабабли ҳайвонлар табиатдаги шифобахш ўсимликлардан фақат пассив равишда фойдаланган. Бу ўсимликлар натурал ҳолда ишлатилган.

Инсонларда иш бошқача бўлган. Бизнинг қадимий аجدодларимиз гавда тузилиши жиҳатидан ўзига хос хусусиятга эга бўлганликлари туфайли ўз ривожланишларида давом этиб, биогенез давридан антропогенез даврига ўтганлар. Бунда улар интеллектуал қобилиятларини ҳам ўзгартирганлар. Бунинг натижасида улар яшаб қолишга қаратилган ҳаракатларида, яъни даво чораларини қўллашда, фаҳм-идрокни ишлата бошлаганлар. Масалан, улар касалликка даво қилишда шифобахш ўсимликларни қидириб топганлар ва ишлатганлар. Шундай қилиб, бизнинг қадимги одамсимон аجدодларимизда муолажа усуллари ишлаб чиқиш, уларнинг антропогенез ривожланишлари билан параллел, бир вақтда давом этган. Археологлар ва антропологлар бу жараён бундан тахминан уч миллион йил илгари, инсонлар ҳайвонлар олаmidан ажралиб чиққан даврда бошланган деб ҳисоблайдилар.

Археологларнинг фикрича, ҳайвонлар олаmidан инсонлар оламига қадамни биринчи бўлиб Африка ва Осиё қитъаларида яшаган аجدодларимиз қўйган. Маймунлардан одамларга ўтиш даврида яшаган махлуқларнинг суяклари фақат Африка ва Осиё территориясида, шу жумладан Ўрта Осиёда топилди. Чунончи, 1972 йилда атоқли олим Льюис Лики Туркана қўлининг (Кения территориясида) шарқий қирғоғида бундан икки мил-

лион саккиз юз минг йил муқаддам яшаган одамсимон махлуқнинг бош суягини топган. 1976 йилда Эфиопия олими Алемайе Асфью Хадар тоғ этакларида (Эфиопиянинг шарқи-шимолида) шунга ўхшаш махлуқнинг тошга айланиб қолган суякларини топди. Олимнинг фикрича, бу махлуқ бундан тахминан уч миллион йил илгари яшаган.

Энг қадимги одамнинг суяклари биринчи марта Олдовай (Олдувай) тоғида (Танзания территориясида) топилган эди. Бу одам бир миллион саккиз юз минг йил муқаддам яшаган. Ўрта Осиёда эса бундай қадимги одамнинг суяги Ўзбекистонда, жанубий Фарғонадаги Селунгур ғорида топилди. Уни ЎзССР Фанлар академияси Археология институтининг катта илмий ходими У. И. Исломов шу институтнинг бошқа ходимлари билан ҳамкорликда топган. Бу қадимги инсон бундан 700—800 минг йил муқаддам яшаган деб тахмин қилинмоқда. Антропологларнинг фикрича, бу одам палеантроп типига мансубдир.

Антропологлар бу қадимги одамсимон махлуқларнинг интеллектуал ривожланиш даражаси жуда паст бўлганлигини таъкидлайдилар. Улар ўз хатти-ҳаракатлари билан ҳайвонлардан кам фарқ қилганлар.

Кейинги вақтларда дастлабки даволаш усуллариини биринчи марта одамсимон маймунлар топган, деган фикр пайдо бўлди. Аммо, ҳозир бунини исботлаш имконияти йўқ. Шундай бўлса-да, бизгача етиб келган ҳайвонларнинг касаллик пайтида ўзини қандай тутишини кўздан кечириб, бу ҳақда маълум хулосалар чиқаришимиз мумкин.

Кўпгина илмий асарларда ҳайвонлар ҳар хил касаллик ҳолатларидан қутулиш чораларини кўра билишлари қайд қилинган. Масалан, олим Ю. Роциус танасин жароҳатланган бир ёввойи қуён ўргимчакларни йиғиб, уларни эзиб ўз жароҳатига суртганини баён этади. Маълум бўлишича, ўргимчаклар танасида қон оқишини тўх-

татувчи ва оғриқ қолдирувчи модда бўлар экан. Хина дарахтининг пўстлоғида безгак паразитларини ўлдирувчи модда борлигини америкалик индеецлар пуманинг (ёввойи мушукнинг бир тури) хатти-ҳаракатидан билиб олганлар. Уларнинг кузатишича, безгак билан оғриган пумалар хина дарахтининг пўстлоғини чайнаб, безгак хуружларидан қутулганлар. Ўсимликлар билан овқатланидиган ҳайвонларнинг еб бўладиган ва заҳарли ўсимликларни яхши ажрата билишлари ҳаммамизга маълум. Америкалик олима Жой Адамсоннинг ёзишича, кўпгина йиртқич ҳайвонлар ҳам табиатда шифобахш ўсимликларнинг бўлишини билар ва улардан фойдаланар эканлар. Сибирнинг туб халқлари кийикларнинг левзея деб аталадиган бутасимон ўсимлиكنинг илдизини туёқлари билан кавлаб олиб, еганларини кўп марта кўрганлар. Маълум бўлишича, бу ўсимлиكنинг илдизида организм қувватини оширувчи таъсирга эга бўлган модда бўлар экан. Мўмиёнинг шифобахш хоссалари ҳам кийиклар туфайли маълум бўлган. Ўрта Осиё халқлари жуда қадим замонлардаёқ жароҳатланган кийиклар мўмиёни излаб топиб уни еб жароҳатлари тез тузалиб кетганлигининг гувоҳи бўлганлар. Қадимги араб манбаларида кофе доналарида организмни тетиклаштирувчи таъсири бўлган модда борлиги ёввойи эчкилар орқали маълум бўлгани ёзилади. Ёввойи эчкилар кофе доналарини еб жуда серҳаракат ва тетик бўлиб қолганлар. Биолог олим Н. Носков қўтир касаллигига дучор бўлган отлар сабрсизлик билан шўр сувли кўлга ўзларини отганликларини ёзади. Отлар бир неча марта кўлда чўмилиб чиққанларидан кейин қўтир касаллигидан қутулганлар. Зоолог олим Д. Н. Кашкаровнинг ёзишича, баъзи туёқли ёввойи ҳайвонлар аччиқўт ўсимлигини излаб топиб еганлигини аниқлаган. Бу ўт ичаклардаги гижжани ҳайдаб чиқарар экан. Қушларнинг эса гижжадан қутулиш учун иссоп ўсимлигини ейиши маълум бўлган.

Ю. Роциус қуйидаги ҳодисани тасвирлаган: оғиз бўшлиғи қонаб турадиган яралар билан қопланган (стоматит) майда одамсимон маймун — гиббон ўрмондан қандайдир ўсимликни излаб топиб, уни ҳамирдек юмшоқ ҳолга келгунга қадар чайнаган. Сўнггра шу масса ни оғзидаги яраларга суртган. Бундан кўринадики, гиббон табиатда шифобахш ўсимликлар борлигини ва ундан фойдаланиш усулини ҳам топган.

Баъзи ҳайвонларнинг сезиш қобилияти одамникидан бир неча марта ортиқдир. Биз махсус ўргатилган итларнинг сезилар-сезилмас ҳид қолдирган жиноятчини излаб топишини яхши биламиз. Баъзи капалакларнинг эркаги ургочи капалаклар қолдирган (гул ва мева баргларида) ҳидни 7—8 километр масофадан сезади. Маймунларнинг кўриш ва эшитиш қобилияти одамларникидан анча юқори. Шулардан кўринадики, айрим ҳайвонлар ҳар хил ўсимликларнинг хоссаларини пайқашда одамлардан қолишмас эканлар.

Ҳайвонларнинг баъзи моддаларни уларнинг организмиде шу моддаларга нисбатан талаб пайдо бўлгандагина истеъмол қилиши маълум. Масалан, уй ҳайвонлари (сигир, қўй) нинг организмиде калий ва натрий тузлари етишмаса, улар шўрхок деворни ялайдилар. Чорвадорларнинг кузатишича, ҳайвонлар таркибиде гугурт, темир элементлари ва кўмир кислота гази сақлаган кўл сувларини кўпроқ хуш кўрар эканлар. Физиологлар бу ҳодисани илмий жиҳатдан қуйидагича изоҳлайдилар: барча орган ва системаларнинг ҳаёт фаолиятлари экстро-ва интерорецепторлар орқали тартибга солиниб ва назорат қилиб турилади. Бу рецепторлар бутун организмни қоплаб олган. Улар ичиде организмнинг механик жароҳатланганлигини қайд қилувчи ва бу ҳақда хабар берувчи механорецепторлар, меъдага тушган овқат ёки бошқа нарсани (масалан, заҳарли моддани) қустирувчи ва бу ҳақда хабар берувчи интерорецепторлар, ички органларнинг бирортасиде касал-

лик аломатлари пайдо бўлганда уларни қайд қилувчи ва бу ҳақда марказий нерв системасига хабар берувчи махсус рецепторлар бўлади.

Айтайлик, ҳайвон механик шикастланишга учради. Шунда дарҳол механорецепторлар ишга тушади ва ҳайвон шу шикастланиш оқибатларидан қутулишга интилади. Агар ҳайвон бирор заҳарли ўсимликни еб қўйиб заҳарланса, меъдадаги интерорецепторлар сигнали билан меъдадан шу заҳарли ўсимликни чиқариб ташлашга интилади. Ю. Роциус қуйидаги ҳодисани баён қилади: қопқонга тушиб қолган бир йиртқич ҳайвон зўр оғриққа қарамай, қопқонга илиниб қолган ўз панжасини ғажиб ташлайди ва шу тариқа қопқондан қутулади. Бу ўринда ҳаётни сақлаб қолиш инстинкти оғриқдан, қўрқинш сезгисидан устунлик қилгани кўриниб турибди.

Шуниси қизиқки, баъзи ҳайвонларда озодаликка интилиш рефлекси ривожланган. Биологлар бўрсиқлар, ёнутлар, қундузлар, олмахонлар, кўпгина қушлар, асарилар ва ҳатто чумолилар ҳам ўз инларини тоза сақлашга интилишини кузатишган. Масалан, янги очиб чиққан қуш болалари ўз инини ифлослантурса, она қуш уни тумшуғи билан итариб чиқариб ташлаб, ўз «хона» сини тозалайди. Озодаликка интилиш айниқса бўрсиқ ва қундузларда яхши ривожланган. Масалан, бўрсиқлар ўз яшаш жойларидан 5—6 метр нарироқда ўзлари учун «санузел» (чуқурча) кавлайдилар. Бу чуқурча тўлгандай сўнг уни кўмиб ташлаб, янгисини кавлайдилар. Асариларнинг ўз инларини жуда озода тутишлари ҳаммамизга маълум. Япониянинг шарқий оролларида макако турига мансуб жуда ҳам озода маймунлар яшар экан. Улар берилган кўкатларни ювиб, сўнггра ер экан. Бундан ташқари, улар кичик кўларда доимо чўмилиб турар, ҳатто қишда ҳам чўмилишар, бунинг учун иссиқ булоқ сувидан фойдаланишар экан.

Баъзи ҳайвонлар ўзларининг ўлган яқинларини ерга

кўмар эканлар. Филларнинг ўлган филни ерга кўмганлари матбуотда ёзилган. Биологларнинг фикрича, ҳайвонларнинг юқорида кўрсатиб ўтилган одатлари наслий характерга эга бўлиб, улар авлоддан-авлодга ўтади.

Ҳайвонларда ўзаро ёрдам бериш одати ҳам бор. Масалан, Ю. Роциуснинг ёзишича, маймун, дельфин ва китларнинг урғочилари туғаётган яқинларига доя сифатида ёрдам берарканлар. Масалан, туғилган «чақалоқ»нинг киндигини тишлаб узар эканлар. Табиатшунос С. Антипин қуйидаги қизиқ ҳодисани ҳикоя қилади: бир она ит ўзининг музлаб қолган 6 нафар болаларини ўн икки соат давомида ялайвериб уларни тирилтирган. Биолог Н. Носков бу ҳодисани қуйидагича изоҳлайди: кўп ҳайвонларнинг болалари туғилганидан сўнг бир неча кун ичида ўз тана ҳароратини идора қилиш қобилиятига эга бўлмайди. Агар улар совуқ (қиш фаслида) очик ҳавода қолсалар, тана ҳарорати нуль (0) даражача тушиб қолиши мумкин. Бунда улар музлаб қолиб, махсус чора-тадбирлар кўрилгандан кейингина уларни қайта тирилтириш мумкин. С. Антипин баён қилган ҳодиса шулардан биридир. Бу ўринда она ит болаларига «сунъий нафас олдириш усулини» қўллаган. Кўпгина ҳайвонлар ўз таналарига тасодифан қадалиб кириб қолган нарсаларни тишлаб тортиб олиб ташлайдилар. Чумолилар бирортасининг оёғи шикастланиб осилиб қолса, уни тишлаб узиб ташлар эканлар. Бу билан улар оёғи шикастланган чумолини оғриқ азобидан қутқаришни «ўйласалар» керак. Бу каби мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

Аксарият олимлар ҳайвон, парранда ва ҳашаротларнинг юқорида кўрсатиб ўтилган тадбирларини соф инстинкт ҳодиса дейдилар. Аммо, бу ҳодисаларга чуқувроқ ёндошилса, ўша инстинкт жараёнида қандайдир фаҳм-идрок замини борлиги сезилади, чунки бунда ҳайвонларнинг фаолиятида қандайдир мақсад бор. Бу

борада ҳайвонлар ва қушлар ҳаётидан жуда ёрқин мисолларни келтириш мумкин. Масалан, кишилар баъзи қушлар тошбақа ёки бошқа чиғаноқли ҳайвонларни осмонга кўтариб, тошга ташлаб чиғаноғини синдиргани, сўнгра уни еганини кўп кўрганлар. Қарғанинг ёнғоқ мағизини чиқариб олиб ейишини жуда ҳам «оқилона ҳаракат» дейиш мумкин. Қарға ёнғоқни ерга кўмади ва у маълум вақтдан сўнг ўса бошлаб, қобиғи ёрилгандан сўнг уни кавлаб олиб ичидаги мағизини ейди.

Ҳайвонларнинг «оқилона ҳаракатлари» ва баъзан жуда ҳам топқирликлари «Жонли планета» номли кўп серияли инглиз ҳужжатли фильмида яққол кўрсатилган. Унда жуда кўп далиллар мисолида ҳайвонлар ўз ҳаётларини сақлаб қолиш йўлида қанчалик «оқилона» тадбирлар қўллаганликлари ишонарли қилиб баён қилинган. Масалан, фильмнинг бир жойида шундай лавҳа бор: бир суякхўр ёввойи қуш қандайдир ҳайвоннинг сон суягини, у катта бўлганлиги сабабли, юта олмайди. Шунда қуш суякни бир неча марта осмонга кўтариб катта қоя тош устига ташлайверади. Ниҳоят, суяк тошга тегиб майдаланиб кетгандан сўнг қуш бу парчаларни бирин-кетин ютиб юборади.

Топқирлик ва «ақлли ҳаракатлар» бобида одамсимон маймунлар алоҳида ўрин эгаллайди. Булар ҳаётни сақлаб қолишга қаратилган фаолиятларида бошқа барча ҳайвонларга нисбатан идроклироқ ҳисобланади. Одамсимон маймунлар муолажа усуллариини қўллашда ҳам бошқа ҳайвонларга нисбатан «ақллироқ» иш кўрганлар.

Биз юқорида гиббоннинг шифобахш ўсимликдан «малҳам» тайёрлаганини ҳикоя қилган эдик. Гиббон (Нувоватус) майда одамсимон маймунлар типига кирди. Шунинг учун у ўз гавда тузилиши ва хатти-ҳаракати жиҳатидан одамдан анча фарқ қилади. Инсонга юксакроқ даражада ривожланган бошқа маймунлар яқин туради. Булар орангутан (*Simia saturus*), горилла

(Gorilla) ва шимпанзе (Antropopitecus) дир. Бу приматлар ўз фаолиятларида гиббонга нисбатан анча идроклироқдирлар. Бу маймунларда одамларга анча яқинроқ хусусиятлар кўзга ташланади. Масалан, одамсимон маймунлардан шу типларининг олдинги оёқлари (қўллари) жуда яхши ривожланган. Олдинги оёқлари юришга нисбатан бир нарсани ушлашга кўпроқ мослашган. Бош бармоғи одамники сингари бошқа бармоқларга қарама-қарши жойлашган. Юзи ва қулоқ чиганоқларида тук (жун) бўлмайди. Қулоқлари одамникига ўхшайди. Мимик (юз) мускуллари яхши ривожланган. Тишлари одамники сингари тузилган, сони ҳам 32 та.

Одамсимон маймунларнинг мияси, одамники каби, икки яримшардан иборат. Унинг сатҳи жуда кўп бурмалар ва эгатлардан ташкил топган. Миясининг тагида кичик мия жойлашган. Миясининг ҳажми анчагина катта. Одамсимон маймунларнинг қони ҳам одамларникидек 4 группага бўлинади. Бу маймунлар асосан ўсимликлар билан овқатланадилар, баъзан эса майда ҳайвонлар ва ҳашаротларни ҳам ов қиладилар.

Одамсимон маймунларни одамларга яқин қилувчи яна бир хусусияти шуки, уларда одамларда бўладиган касалликларнинг деярли барчаси учрайди. Масалан, сут эмизувчиларда учрайдиган 25 тур оддий паразит микроорганизмлардан 18 таси шу маймунларда ҳам, одамларда ҳам учрайди. Одамсимон маймунлар аппендицит касаллиги билан ҳам оғришлари мумкин, чунки уларда ҳам, одамлардагидек чувалчангсимон ўсимта бўлади. Бу маймунлар, одамлар каби меъда-ичак ва ўпка касалликлари билан ҳам оғрийдилар.

Одамсимон маймунларнинг айрим турлари ўз жисмоний ва интеллектуал ривожланиши жиҳатидан турли босқичда бўлади. Шунга кўра уларнинг хатти-ҳаракатлари ҳам, фаолиятлари ҳам турлича.

Ўз ривожланиш даражасига кўра орангутан гиббондан сўнгги босқичда туради. Бўйи 130—150 см, оғирлиги

100—150 кг, юзи туксиз, кенг, қулоқлари кичикдир. Қўллари жуда узун, қулоқ ёйганда уч метргача етади. Панжалари кенг ва узун. Бош бармоқлари бошқа бармоқларига қарши жойлашган, яъни у ушлашга мослашган. Орангутанлар умрининг кўп қисмини дарахт устида ўтказадилар. Шунинг учун уларнинг узун қўли дарахт учларидаги ва майда новдалардаги меваларни олиб ейиш учун мослашган. Орангутанларнинг оёқлари нисбатан қисқадир. Лекин оёқ бармоқлари узун.

Орангутаннинг боши анча катта, ҳажми 400—500 см³ келади. Ўз интеллектуал ривожланишига кўра орангутанлар гиббонлардан анча юқори турадилар. Бинобарин, буларнинг хатти-ҳаракатлари анчагина идрокли. Аммо, орангутанлар ўз тана тузилишлари ва интеллектлари жиҳатидан одамлардан анча узоқ турадилар. Орангутанга нисбатан одамларга яқинроқ турадиган маймун горилладир (Gorilla). Одамсимон маймунлар туркуми ичида энг йириги горилладир. Буларнинг бўйи 175 см га етади, оғирлиги 135—180 кг. Қўллари қучоқ очганда 260 см га етади. Горилланинг боши катта, қош усти қирраси кучли бўртиб туради. Танаси катта. Миясининг ҳажми 500—750 см³ га етади. Мия тузилиши одамникига ўхшаш бўлади.

Гориллалар кўпроқ ерда яшайдилар. Шунга кўра уларнинг гавда тузилиши одамникига анча яқинлашган, айниқса қўл-оёқ мускуллари одамларникига ўхшаш тузилган. Горилла ўз ҳаракати ва интеллекти жиҳатидан олдинги икки тип маймунга нисбатан идроклироқдир.

Одамсимон маймунлар ичида одамга энг яқини шимпанзе (anthropopiteus) дир. Кўпчилик антропологлар одам айнан шу шимпанзедан келиб чиққан деган фикрдалар. Бу масалада бошқача фикр ҳам мавжуд. Чунончи, баъзи олимлар одамлар одамсимон маймундан эмас, балки махсус маймунсимон махлуқдан (антропоиддан) келиб чиққан деган фикрдалар. Ибтидий одамларнинг

маймунга ўхшашлиги масаласига келсак улар маймун билан одамнинг келиб чиқиши бир илдиздандир деб тушунтирадилар, яъни шу илдизнинг бир шохидан маймунлар, иккинчи шохидан одамлар пайдо бўлган дейдилар.

Шимпанзенинг тана тузилиши айниқса одамникига яқин. Маймуннинг бўйи 150—160 см, оғирлиги 45—80 кг, қўллари узун, оёқлари калтароқ, аммо жуда кучли. Бу маймуннинг оёқ-қўллари айниқса одамникига ўхшайди. Панжа бармоқлари узун, лекин нозик тузилган. Бош бармоқлари қисқароқ, улар бошқа бармоқларга қарама-қарши жойлашган. Қўл ва оёқ панжаларининг ички томонида туклар бўлмайди. Қулоқлари катта.

Шимпанзенинг боши ва миясининг ҳажми катта, мия жўяклари ва бурмалари яхши ривожланган. Биологларнинг таъкидлашича, шимпанзенинг сперматозоидлари ва тухум ҳужайралари одамникидан фарқ қилмайди. Бу маймунларда ҳомиладорлик муддати одамникига яқин (210—252 кун), одамда эса 265—280 кун. Шимпанзеда ҳам одам боласиники сингари охирги сут тиши бир ёшида чиқади.

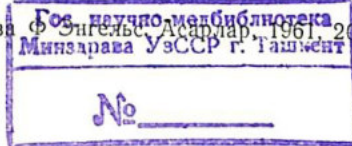
Шимпанзе ҳам ерда, ҳам дарахтда умр кўради. Кўпроқ орқа оёқда юради. Асосан ўсимликлар билан овқатланади. Шимпанзенинг интеллект бошқа ҳамма одамсимон маймунларникидан анча юқори ривожланган. Бу маймунни кўп нарсага ўргатиш мумкин. Бу унинг идроки анча юқори туришини кўрсатади. Шимпанзенинг мимикиси жуда ривожланган. Мутахассисларнинг таъкидлашича, шимпанзелар ўзаро муносабатда ўттизга яқин турли товушларни ишлатадилар. Улар биргалашиб ишлаш одатига ҳам эгадирлар. Академик Н. Л. Кулагиннинг таъкидлашича, шимпанзелар анчагина ақлий қобилиятга эга. Бинобарин, шимпанзелар ҳаётни сақлаб қолишга қаратилган хатти-ҳаракатла-

рида бошқа одамсимон маймунларга нисбатан ақллироқ иш кўрадилар.

Юқорида айтилганлардан шундай хулоса чиқариш мумкинки, кўпгина ҳайвонлар, биринчи галда маймунлар, айниқса одамсимон маймунлар ўзларига ва яқинларига «тиббий» ёрдам бериш қобилиятига эга бўлганлар. Бироқ, биз бу маймунларнинг қандай усуллардан фойдалангани ва қандай шифобахш ўсимликларни ишлатганини билмаймиз. Шунга қарамай, Ю. Роциуснинг гиббоннинг хатти-ҳаракати ҳақидаги маълумотларига асосланиб, улар анча ақлли усулларни қўллаганлар дейиш мумкин. Аммо, маймунларнинг даво усуллари жуда ҳам оддий (примитив) бўлган. Улар ўзларига ва ўз яқинларига қуролсиз «оддий қўл» билан қандай ёрдам кўрсатиш мумкин бўлса, шундай ёрдам кўрсата олганлар, чунки маймунлар қурол ишлатмаганлар. Масалан, улар организмдан ҳар хил ёт нарсалар (зирапча, чўп-шоҳлар)ни чиқариб ола билганлар, туғилган боланинг киндигини тишлаб узганлар, жароҳатланган жойни ялаб қон оқишини тўхтатганлар, ва ниҳоят, баъзи шифобахш ўсимликлардан фойдаланган бўлишлари мумкин. Ҳайвонлар ва одамсимон маймунлар шифобахш ўсимликларни олдиндан билиб қидирмаганлар. Уларда шу ҳақда ҳеч қандай тушунча бўлмаган. Улар овқат қидирганлар ва шу йўлда кўп ўсимликларни еб кўриб, улар ичида шифобахш ва заҳарлилари борлигига дуч келганлар. Шу тариқа улар табиатда еб бўлмайдиган, шифобахш ва заҳарли ўсимликлар бўлишини билиб олганлар. Бундай «тажриба» узоқ вақт давом этган. Бу ҳақда Ф. Энгельс бундай деб ёзган эди: «Бизнинг одамсимон аجدодларимиз... табиатда донмо янги, илгари маълум бўлмаган хусусиятларни кашф эта бордилар»¹.

Шундай қилиб, шифобахш ўсимликлардан фойдаланишни одамсимон маймунлар бошлаб берган. Яшаш

¹ К. Маркс ва Ф. Энгельс Асарлар, 1961, 20-том, 488—489-б.

учун кураш, ҳаётни сақлаб қолишга қаратилган янги-дан-янг ҳар хил усуллар одамсимон маймунлар ривожланиш жараёнининг ҳамма босқичларида давом этди.

Ривожланишнинг маълум босқичида одамсимон маймунларда одамларга хос белгилар пайдо бўла бошлаган. Бу жараён жуда ҳам секинлик билан бориб, миллион йиллар давом этди.

Одамсимон маймунларнинг ўтиш жараёнида уларнинг орқа оёқда юра бошлашлари ва қўлларининг эркин қолиши муҳим роль ўйнади. Қандай сабабларга кўра ва қандай қилиб маймунлар дарахтда яшашдан ерга тушдилар ва орқа оёқларида юра бошладилар. Бу масалани машҳур француз табиатшунос олими ва файласуфи Жан Ламарк бундай изоҳлайди: «Қачонлардир ер юзида ўрмонлар камайиб кетган, шунга кўра маймунлар ўзларининг дарахтда яшаш тарзларини ўзгартириб ерда яшай бошлаганлар ва орқа оёқда юришга ўтганлар». Эҳтимол, ўрмонларнинг камайиб кетиши бунда қандайдир роль ўйнагандир. Лекин, бизнинг фикримизча, бу ерда масала бошқа нарсда. Маймунлар дарахтда яшар эканлар, улар ҳамма вақт тўқ ҳаёт кечирмаганлар. Дарахт меваларини истеъмол қилишда маймунларнинг рақобатчилари (қушлар, дарахтда яшайдиган бошқа ҳайвонлар) жуда кўп эди. Маймунлар ерга тушиб жуда ҳам мўл озиқ-овқат запасларига (ўсимликлар, уларнинг илдизлари, мевалари ва ҳ. к.) дуч келдилар. Бундан ташқари, маймунлар майда ҳайвонлар ва ҳашаротларни овлаш имкониятига ҳам эга бўлдилар. Шу тариқа улар ерга ўрнашиб олдилар.

Маймунлар ерга тушганларидан сўнг аста-секин тик юришга ўргана бошладилар. Бунини мутахассислар қуйидагича изоҳлайдилар: маймунлар ерда яшай бошлаганларидан сўнг уларнинг қўллари дарахт шохларини ушлаб у дарахтдан бу дарахтга ўтиш вазифалари-

дан бўшайди ва улар қўлларидан бошқа мақсадларда фойдалана бошладилар. Масалан, тош ёки таёқни ушлаш ва улар ёрдамида ер остидан озиқ қовлаб олиш.

Шу вақтга келиб, одамсимон маймунларда айрим сўз бўлакларидан иборат тил пайдо бўлди. Бу уларда интеллект ривожланишининг маҳсулидир. Ч. Дарвин, бизнинг қадимги аجدодларимиз ўзларининг идрок қилиш қобилиятларига кўра қурол тайёрлаш ва сўздан фойдаланишни ўрганиб олдилар ва шу йўл билан улар табиатга ҳоким бўлиб қолдилар, деб ёзган эди.

Тик юришга ўтиш натижасида одамсимон маймунларда биринчи бўлиб оёқларининг тузилиши ва умуртқа поғонасида ўзгариш юз берди. Сўнгга бош миянинг ривожланиши натижасида бош суякнинг шакли ва ҳажми ўзгарди. Бу уларда идрок ва ақлий қобилиятнинг ривожланишига олиб келди.

Одамсимон маймунларнинг ерга тушиб яшай бошлаши яна бир муҳим натижага олиб келди. Улар ердаги ўсимликлар, уларнинг илдизлари ва мевалари билан овқатланиб юриб, еса бўладиган ва шифобахш ўсимликларни кўпроқ топдилар.

Кўпчилик археологлар ва тарихчиларнинг фикрича, биринчи тик юрувчи одамсимон маҳлуқ австралопитек бўлган. Уларнинг суяклари дастлаб Калахари саҳросида (Жанубий Африка территориясида) 1924 йилда топилган эди. Австралопитеклар бундан икки миллион олти юз минг йил муқаддам яшаганлар. Буларнинг тана тузилиши одамларникига жуда яқин. Бош мияси ҳам одамларники каби, ҳажми 500—600 см³. Баъзи тадқиқотчиларнинг фикрича, австралопитеклар ишлов берилмаган оддий тош, таёқ ва ҳайвонлар суякларидан фойдаланганлар. Масалан, тош ёки таёқнинг учли томони билан ерни кавлаб, у ердан ўсимликларнинг илдизлари, ер ости ҳосиллари, майда ҳайвонлар ва ҳашаротларни чиқариб олиб еганлар. Австралопитеклар оддий тошнинг қиррали томони билан янги туғилган чақалоқ-

нинг киндигини кесганлар деган фикр ҳам бор. Аммо, кўпинча киндикни икки тош ўртасида эзиб, мажақлаб узганлар. Тош австралопитеклар учун асосан ҳимоя қуроли ролини ўйнаган. Улар катта-катта тошларни ўзларига ҳужум қилаётган ёввойи ҳайвонларга отиб, ўзларини ҳимоя қилганлар. Баъзан эса шу ёввойи ҳайвонларни шу тош билан уриб ўлдирганлар. Бунда ёввойи ҳайвонлар уларга ўлжа бўлган. Шундай қилиб, тош австралопитеклар учун ҳужум қуроли ролини ҳам бажарган.

Астралопитеклар қурол ясашни билмаганлар. Оддий тош ва таёқ билан бирор муолажа қилиш мумкин эмас, албатта. Шу сабабли австралопитекларнинг даво усуллари оддий одамсимон маймунларникидан унчалик фарқ қилмаган.

Одамсимон маймунлар ва одамлар ўртасида австралопитеклардан ташқари, питекантроплар ва синантроплар туради. Тик юрвчи питекантропнинг суяклари биринчи марта 1889 йилда Ява оролида топилган эди.

Археологларнинг фикрича, питекантроплар бундан тахминан 900—700 минг йил муқаддам яшаганлар.

Питекантроп одамга анча яқиндир. У *homo erectus* (тикланган одам) составига киради. Питекантропнинг энг характерли органи миясидир. Унинг ҳажми 900 см³ га тенг. Мутахассисларнинг фикрича, питекантроплар австралопитекларга нисбатан ҳар хил қуролдан (тош, таёқ, суяк ва ҳ.к.) кенгроқ фойдаланганлар. Баъзи олимларнинг фикрича, питекантроплар қурол ясашни билганлар. Масалан, улар тош пичоқ ва тош болта ясаган ва ишлатган бўлсалар керак, деган фикр бор. Бу ҳолда улар шу қуроллардан баъзи бир оддий муолажалар учун фойдаланган бўлишлари мумкин. Масалан, тош пичоқ билан чақалоқ киндигини кесиш.

Питекантроплар оловдан фойдаланишни билмаганлар. Демак, улар хом гўшт ва ўсимликларни истеъмол қилганлар. Бу эса уларни шу маҳсулотлардан даво

мақсадида фойдаланиш имконини анча чеклаб қўйган. Лекин шундай бўлса ҳам меҳнат қуролидан (гарчи у такомиллашмаган бўлса ҳам) фойдаланиш улар учун биринчи ютуқ бўлди. Улар шу қуроллардан биринчи муолажа ишларини бажарган бўлишлари мумкин. Шунга асосланиб, тиббиёт питекантроплардан бошланган дейиш мумкин.

Одамсимон махлуқнинг ривожланишида навбатдаги босқич синантропдир. Бундай махлуқнинг суяги биринчи марта 1928 йилда Хитой территориясида Бейпин (Пекин)га яқин жойдаги Коцтанг ғоридан топилган. Синантроплар бундан 300—200 минг йил илгари яшаганлар.

Синантроплар одамга яна ҳам яқинроқ махлуқлардир. Ўз гавда тузилиши ва интеллект жиҳатидан синантроплар питекантроплардан анчагина фарқ қилдилар. Чунончи, синантропнинг боши питекантропникига нисбатан сезиларли даражада каттароқ. Ҳажми 1040 см³. Археологларнинг таъкидлашича, синантроплар тош ва суякларга яхши ишлов бериш ва улардан кесувчи ўткир буюмлар тайёрлашни билганлар. М. Ф. Неструх синантроплар ҳайвонлар бошининг гўштини еб бўлганларидан сўнг ундан сув идиши сифатида фойдаланганлар деб ёзади. Шундай қилиб, синантроплар ҳаётни сақлаб қолиш учун кураш соҳасида ўздан олдинги одамсимон махлуқлардан яна бир қадам олдинга босдилар.

Сўнгги вақтларда питекантроп билан синантроп ўртасида махлуқлар бўлган, деган фикр пайдо бўлди. Чунончи, олимлар, биз юқорида айтиб ўтганимиз сельунгур одамини шу оралиқ звенога мансуб дейдилар. Модоники, сельунгур одами питекантропдан сўнгги ривожланиш даврида экан, унинг муолажа усуллари ҳам питекантропникига нисбатан кўпроқ такомиллашган бўлиши керак.

Ўз ривожланиш даражаси бўйича одамсимон май-

мунлар билан одамлар ўртасида турувчи махлуқларга яна атлантроплар, гейдельберг одамлари ва олдувайлар киради. Буларни умумлаштириб архантроплар деб аташган. Архантропларнинг ҳар бири турли даврларда яшаганлар. Бу даврлар 2 миллион йилдан бошланиб 200 минг йилгача бўлган вақтни ўз ичига олади. Архантроплар антропогенез жараёнларининг дастлабки босқичида яшаганлар. Улардан ҳозирги замон одамлари *Homo Sapiens* келиб чиққан.

Архантроплар ичида олдувай одамлари алоҳида ўрин тутадилар. Уларга *Homo habilis* (уқувли одамлар) деб ном берилган. Бундай одамларнинг суяклари биринчи марта Африка қитъасида (Танзанияда) топилганини кўрсатиб ўтган эдик. Уша ерда шу олдувайлар ишлов берган қуроллар (тош, пичоқ, тош болта, суяк қуроллар ва ҳ. к.) ҳам топилган. Бундан ташқари, тошларни тўплаб барпо этилган кулба (уйча) ҳам топилган. Демак, олдувайлар ўзлари учун яшаш маскани ясашни ҳам билганлар.

Олдувайлар бемалол тик юра олганлар. Улар ўз интеллектлари жиҳатидан ҳам бошқа архантроплардан анча юқори турганлар. Буни уларнинг анча катта ҳажмли ва такомиллашган бош мияларидан билса бўлади.

Олдувайларнинг энг характерли хусусиятлари шундан иборатки, улар ҳайвонлар олаmidан одамга ўтиш чегарасини босиб ўтганлар. Бинобарин, олдувайларнинг ҳаёти ва фаолияти *homo sapiens*, яъни ақлли одамни кига жуда ҳам яқиндир.

Олдувайларнинг ҳаётни сақлаб қолишга қаратилган фаолиятлари анча такомиллашган эди. Масалан, одамсимон маймунлар муолажада фақат оддий (қуролсиз) қўл билан амалга оширилиши мумкин бўлган ишни қила олган бўлсалар, олдувайлар бунинг учун қурол ишлатганлар. Чунончи, одамсимон маймун янги туғилган боланинг киндигини тишлаб узган бўлса, олдувайлар уни тош пичоқ билан кесганлар. Улар тош пичоқдан

бошқа мақсадлар учун ҳам фойдаланган бўлишлари мумкин. Масалан, қаттиқ жароҳатланиб осилиб қолган қўл ёки оёқни кесиб ташлаш учун (чўмолини эсланг). Бу даврга келиб олдувайлар шифобахш ўсимликлардан кенгроқ фойдаланган бўлишлари керак.

Антропогенез процессининг охириги босқичи палеоантроплардир. Булар тахминан 80—60 минг йил муқаддам яшаганлар. Палеоантроплар пастки ва юқори типларга бўлинади. Биз учун юқори типдаги палеоантроплар муҳим. Юқори палеоантропларнинг характерли томони шундан иборатки, улар кўп хусусиятлари билан ҳозирги замон одамларига ўхшайдилар (архантропларда кўпроқ маймунлик хусусиятлари сақланиб қолган эди).

Юқори палеоантропларнинг қуроллари анчагина такомиллашганлиги билан фарқ қилади. Лекин, асосий қурол тош, суяк ва таёқдан иборат эди. Бу материаллардан палеоантроплар анча такомиллашган кесувчи қуроллар ишлай олганлар.

Палеоантроплар ривожланишда давом этиб, мезантроп босқичи орқали неантроп даврига ўтдилар. Булар эса ҳақиқий одамлар (*homo sapiens*) дир.

Шуни қайд қилиш зарурки, қадимги Шарқ олимлари ҳам маймун билан одамнинг келиб чиқишида умумийлик борлигини кўрсатиб ўтганлар. Масалан, ўрта осиелик машҳур олим ва адиб Низомий Арузий ибн Умар ас-Самарқандий (XII асрда яшаган) ўзининг «Нодир тўплам» («Мажмуа ан-наводир») асарида (бу асар «Чаҳор мақола» деб ҳам юритилади) бутун ҳайвонот олами олий ва қуйи типларга бўлинади, маймунлар ва одамлар олий типга кирадилар, деб ёзади. Ўрта Осие халқларининг ривоятларида ёввойи одам ҳақида ҳам сўзланиши бежиз эмас. Бинобарин, қадимги одамлар маймун билан одам ўртасида қандайдир оралиқ халқа борлигини эътироф этганлар. Аммо ёввойи одам деганда нима кўзда тутилгани аниқ эмас.

Тиббиёт кишилар анча такомиллашган қуроолларни ясаш ва улардан фойдаланишни билиб олганларидан сўнг пайдо бўлган. Тош, таёқ ва суякдан эса такомиллашган қурул ясаш мумкин эмас. Бинобарин, тош даврининг ҳамма босқичларида тиббиёт шакллана олмаган. У давр тиббиётнинг шаклланиши жараёнида тайёргарлик даври эди дейиш мумкин. Аммо, ҳар ҳолда тиббиётга дастлабки қадам қўйилган эди. Анча примитив бўлса ҳам биринчи муолажа усуллари ишлаб чиқилган эди.

Шундай қилиб, муолажа табиатнинг ўзида, ҳайвонлар ўртасида бўлган, кейин эса одамларга ўтган. Йирик физиолог олим А. Медеяновский бу ҳақда шундай деб ёзади: «Ўз соғлиғи ва ўз яқинлари соғлиғини сақлаш, уни тиклашга интилиш инсонлар тиббиёти шаклланишидан анча олдин пайдо бўлган эди»¹.

МЕДИЦИНАНИНГ ҚАСБ СИФАТИДА ШАКЛЛАНИШИ

Биз юқорида баъзи бир муолажа усуллари одамсимон маймунлар томонидан ишлаб чиқилганлигини кўрдик. Шунга қарамай, биз тиббиётнинг шаклланиши одамсимон маймунлардан бошланган дея олмаймиз. Одамсимон маймунларнинг бу борадаги фаолияти маълум даражада «ақлли» бўлса ҳам, бу фаолият онгли ва мақсадга мувофиқ қилинган иш эмас эди. Биз тиббиётнинг шаклланиши кишилар даво усуллари ва шифобахш ўсимликларни онгли ва маълум мақсадга мувофиқ қўлланган даврдан бошланган деган фикрдамыз. Бунда қурулдан фойдаланиш ҳал қилувчи ролни ўйнаган.

Маълумки, ибтидоий одамлар биринчи марта тошдан ясалган қуруллардан фойдаланишган. Дастлаб ишлов

¹ А. Медеяновский, Ю. Рочиуснинг «Протоэскулапи» мақола-сига шарҳлар, «Наука молодежи» журнали, 1987, № 9, 32-б.

берилмаган оддий тошлардан фойдаланганлар. Сўнгга уларга ишлов бериб маълум қурул шаклига келтирганлар. Шу даврдан бошлаб қадимги одамлар ўз фаолиятларида онгли равишда иш кўра бошладилар дейиш мумкин. Тиббиётнинг шаклланиш тарихини ҳам шу даврдан бошлаш тўғрироқдир.

Бизнинг ўтмиш аجدодларимиз тош пичоқ ёрдамида баъзи муолажа усуллари амалга ошира бошлаганлар: масалан, улар тош пичоқ билан бирор органда (масалан, тери остида) йиғилиб қолган йирингни кесиб чиқариб юборганлар. Бу ҳақда Е. Подольский (Е. Podolski) ва Л. Беллони (L. Belloni) бундай деб ёзадилар: «Бу қуруллар дастлаб тананинг ташқи сатҳида пайдо бўлган йирингли жойни тилиб йирингни чиқариб юбориш учун фойдаланилди. Бу эса касалларни оғриқдан халос қилиб, уларга енгиллик берди. Бундай фикр йиринг йиғилган жой пишиб ўзи ёрилиши ва йиринг чиқиб кетиб, касалнинг аҳволи енгиллашганини кўздан кечириш натижасида пайдо бўлган». Биз юқорида тош пичоқ янги туғилган чақалоқнинг киндигини кесиш учун ишлатилганлигини айтган эдик. Тош пичоқ мажақланиб кетган қўл ёки оёқни кесиб ташлаш учун ҳам қўлланган бўлиши мумкин. Баъзи маълумотларга кўра ўғил болани ҳатна қилишда ҳам дастлаб тош пичоқдан фойдаланганлар. «Инжил»да шунга доир маълумотлар бор. Буларнинг ҳаммаси тиббиётнинг шаклланиши йўлидаги биринчи қадамлар эди.

Инсоният жамиятида тиббиётнинг келиб чиқиши ҳақида ҳар хил фикрлар мавжуд. Улар асосан икки йўналишга бўлинади: 1. Диний-мистик назария. 2. Илмий материалистик назария.

Диний-мистик назария тарафдорлари тиббиёт дастлаб ибодатхоналарда пайдо бўлган ва биринчи табиблар қоҳинлар бўлган, деган фикрни олдинга сурадилар. Гўё қоҳинлар ва бошқа дин аҳллари инсонпарварлик мақсадларида беморларни даволай бошлаган эмишлар.

Аммо, бундай ривоят ҳақиқатга тўғри келмайди. Чунки тиббиёт, яъни даволаш усуллари ер юзида ҳали ҳеч қандай дин бўлмаганда ҳам мавжуд эди. Тўғри, қадимги ибодатхоналарда баъзан касалларни даволаш учун кичик-кичик беморхоналар ташкил қилинган эди. Лекин, улар анча кейин пайдо бўлган.

Илмий-материалистик назарияга асосан тиббиёт инсоният жамияти тараққиётининг энг дастлабки босқичида, зарурат туфайли, яшаш учун кураш жараёнида келиб чиққан.

Бу икки назариядан ташқари, бу ҳақда яна бир ривоят ҳам бор. Эмишки, қадимги замон одамлари жуда ҳам соғлом бўлганлар, улар ҳеч нарсага муҳтож бўлмай жуда фаровон яшаганлар, табиат уларни ҳамма керакли нарсалар билан тўлиқ таъмин этган, шунинг учун улар ҳеч қандай касал билан оғирмаганлар ва даволанишга ҳам муҳтожлик сезмаганлар. Шу сабабли у вақтда тиббиёт ҳам бўлмаган (бу даврни «олтин давр» деб аташади), тиббиёт эса анча кейин инсон цивилизацияси маҳсули сифатида пайдо бўлган эмиш. Бу асоссиз ривоятни В. И. Ленин ўз вақтида фош қилиб шундай деб ёзган эди: «Ибтидодий одам ўзи учун керак бўлган нарсани табиатнинг инъоми сифатида керагича олганлиги бемаъни уйдирмадир. Ўтмишда ҳеч қандай олтин давр бўлган эмас ва ибтидодий одам ҳаёт қийинчиликлари ва табиат кучлари билан курашнинг оғирлигидан эзиллиб яшар эди»¹.

Ибтидодий жамоа одамларининг нақадар қийин аҳволда яшаганликларини инглиз табиатшуноси Д. Эттенборро Австралия аборигенлари мисолида яққол кўрсатиб берди (бу аборигенлар ўз ривожланиш даражалари билан ибтидодий жамоа одамларига тенг келадилар). Бу аборигенлар на турар жой, на кийим-кечак, на овқат запасларига эга бўлмай, Австралиянинг марказий

сахроларида жазирама қуёш остида бир жойдан иккинчи жойга кўчиб юрар эканлар. Аборигенларнинг аҳволи шу қадар ачинарли бўлганки, улар ҳатто чумолилар билан тамадди қилганлар.

Кўпчилик тиббиёт тарихчилари тиббиёт ибтидодий жамоа даврининг матриархат босқичида келиб чиққан ва биринчи табиблар аёллар бўлган, деган фикрдалар. Дарҳақиқат, инсоният тарихида шундай давр бўлган. Матриархат босқичининг ибтидодий жамоа даврининг бир босқичи эканлиги ҳақидаги фикрни биринчи бўлиб швейцариялик олим Иоган Яков Бахофен кўрсатиб берган эди. Бу фикрни америкалик олим Льюис Генри Морган ҳам қувватлаган. Инсоният ривожланиши тарихида матриархат босқичи босиб ўтилганлиги Ф. Энгельснинг «Оила, хусусий мулк ва давлатнинг келиб чиқиши» номли классик асарида узил-кесил исботлаб берилди.

Тарихдан маълумки, ибтидодий жамоа даврида, аниқроғи унинг матриархат босқичида, оила ва қабилада аёллар етакчи ўрин эгаллаганлар. Аёлнинг бу тутган ўрни уни ўз оиласи ва қабиласининг ҳаёти ва саломатлиги ҳақида ғамхўрлик қилишни тақозо этарди. Шу сабабли аёл ҳақиқатан ҳам ўзининг касал ёки жароҳатланган оила аъзоларини даволаш билан шуғулланган. Эркаклар кўпроқ ов ишлари билан банд бўлганлар. Аёллар ўз маконлари ёнида қолиб, ҳар хил емишли ўсимликлар, уларнинг илдизлари ва меваларини териш билан шуғулланганлар. Шу тариқа улар ўсимликларнинг турли хусусиятларини, шу жумладан шифобахш таъсирларини билиб олганлар ва улардан фойдалана бошлаганлар.

Уша даврдаги «табиблар»га қуйидаги даволаш усуллари маълум бўлган. Биринчи галда, албатта, туғатган аёлга ёрдам бериш, ўрмонда яланғоч ва ялангоёқ чопиб юрган боланинг оёғи остига кириб қолган зирапчани тортиб олиш, жароҳатланган жойни ўсимлик барглари билан боғлаш, қон оқишини тўхтатиш, ва ниҳоят,

¹ В. И. Ленин, Тўлиқ асарлар тўплами, 5-том, 103-бет.

касалларни парвариш қилиш. Касалларни даволашда шифобахш ўсимликлардан ҳам фойдаланганлар. Демак, биринчи «табиблар» аёллар эди. Кўп халқларнинг тарихий ривоятларида ҳам биринчи табиблар аёллар бўлганлиги қайд қилинади. Масалан, Урта Осиё территориясида яшаган қадимги одамлар Анахита (Нахид) исмли аёлни халқ фаровонлиги ва соғлиғини ҳимоя қилувчи худо деб билганлар ва уни улуғлаганлар¹. Бизнинг қадимги аجدодларимиз шу Анахита ҳурмати учун аёл кишининг шаклини ясаб, унга сажда қилганлар. 1978 йилда археологлар Ургут шаҳрида ва Бухоро об-ластининг Янгикент ва Бешкент қишлоқларида шундай аёл шакллари топдилар.

Ҳозирги Ўзбекистон территориясида археологлар ибтидий жамоа даврига оид жуда кўп буюмлар топдилар. Шулар асосида ўша давр тиббиёти ҳақида маълум хулосага эга бўлиш мумкин. Йирик совет тиббиёт тарихчиси Ф. Р. Бородулин тиббиётнинг келиб чиқишини кишиларнинг моддий яшаш шароити билан боғлайди. Бизга маълумки, ибтидий жамоа даврида кишиларнинг моддий яшаш шароитлари жуда оғир бўлган. У давр одамлари ғорларда, ўрмонларда, тоғларда, уй-жойсиз, кийим-кечаксиз яшаганлар. Уларда овқат запаслари бўлмаган. Улар бутун бир оила, қабила бўлиб, умумий чайлаларда умр кечирганлар. Ибтидий одамлар донмо атроф табиатнинг зарарли омиллари таъсирида бўлганлар, уларга кўпинча йиртқич ҳайвонлар ҳужум қилган. Бундай оғир шароитлар таъсирида улар тез-тез касалланиб турганлар. Йиртқич ҳайвонлар билан курашда улар кўпинча турли жароҳатларга учраганлар. Ўз-ўзидан маълумки, бундай аҳволда одамлар даволанишга муҳтож бўладилар. Шу тариқа дастлабки даво чоралари ишлаб чиқилган. Биз юқорида қадимги «табиблар»

¹ А. А. Асқаровнинг ёзишича, ҳозир халққа маълум бўлган «Биби Ҳанифа» ёки «Биби мушкул кушод» шу Анахитадир.

тош пичоқ билан баъзи муолажаларни амалга оширганликларини кўрсатиб ўтган эдик. Баъзан археологик қазилмалар вақтида топилган суяклардан шундай манипуляцияларнинг излари кўзга ташланади.

Археологик материалларни ўрганиб, қадимги замон кишиларининг қандай касалликлар билан оғриганликларини ҳам билишимиз мумкин. Масалан, палеопатолог В. Я. Дэрумс қазиб олинган жуда кўп суякларни рентгенологик усул билан текшириб, ҳатто мезолит даврида яшаган аجدодларимиз қандай касалликлар билан оғриганликларини аниқлаб берди. Масалан, у ўша давр одамлари суяк сили, остеомиелит, рахит, тиш кариеси касалликлари билан оғриганликларини исбот этди. У суякларда ҳар хил жароҳатланиш изларини ҳам топди. Булардан ташқари, қазиб олинган суякларда яллиғланиш процесси, дистрофик ва атрофик ўзгаришлар, ривожланиш иллатлари (етишмовчиликлари) ҳам топилди. Ҳозирги замон биохимиявий, иммунологик ва рентгенологик текширишлар йўли билан ўтмиш аجدодларимиз қандай ички касалликлар билан оғриганликларини ҳам билиб олиш мумкин.

Ибтидий жамоа даври одамлари ўзларидан олдинги даврда яшаган маҳлуқларга нисбатан шифобахш ўсимликлардан кенгроқ фойдаланганлар. Биз юқорида баъзи бир шифобахш ўсимликлардан одамсимон маймунлар (гиббон) фойдаланганлигини айтиб ўтган эдик. Гиббон, питекантроп, синантроплар бу ўсимликлардан пассив равишда, ҳар гал зарур бўлгандагина фойдаланганлар. Ибтидий жамоа одамлари эса шифобахш ўсимликларни актив равишда қидириб топиб ишлатганлар.

Маълумки, ҳайвонларда жисмоний етилиш даври жуда қисқадир. Кўп ҳайвонларнинг болалари туғилгандан сўнг кўп ўтмай мустақил яшай бошлайдилар. Чунки ҳайвонлар ўз болаларини узоқ вақт боқиб юролмайдилар. Маълум бўлишича, бизнинг қадимги аجدодларимизнинг жисмоний етилиш даври ҳам қисқа бўлган экан.

Америкалик олим Смит қазиб олинган қадимги одамларнинг суякларини (тишларини) рентгенологик усулда текшириб, уларнинг жисмоний етилиш даври анча қисқа бўлганлигини аниқлади. Масалан, питекантропларнинг жисмоний етилиши анча қисқа бўлганлигини исбот этди. Бизнинг узоқ ўтмишдаги аجدодларимиз ҳам ўз болаларини узоқ вақт боқмаган, чунки уларнинг ўзи запас овқатларга эга эмас эдилар. Неандертал одамнинг жисмоний етилиш даври ҳозирги замон одамлариникига яқин (14—15 йилга тенг) экан.

Юқорида айтиб ўтилганидек, ҳайвонлар шифобахш ўсимликлардан фойдаланар эканлар, улар бунда асосан инстинктив иш кўрганлар. Уларда абстракт фикрлаш қобилияти бўлмаган. Қадимги одамларда эса ривожланишнинг маълум босқичида бундай абстракт фикрлаш қобилияти пайдо бўлган. Шу туфайли қадимги одамлар шифобахш ўсимликлардан рационал ва мақсадга мувофиқ фойдаланганлар. Ф. Энгельс бу ҳақда шундай деган эди: «Бургутнинг кўзлари одамникига нисбатан узоқроқ масофани кўради, аммо одамнинг кўзи бургутнинг кўзидан кўра кўпроқ нарсани идрок этади.»¹ Шу сабабли одамлар жисмоний жиҳатдан анча кеч етилсалар ҳам, ўз ҳаётларини сақлаб қолдилар, кўпгина бошқа ҳайвонлар эса жисмоний жиҳатдан эрта етилсалар ҳам ер юзидан йўқ бўлиб кетдилар. Уларни шифобахш ўсимликлар ҳам асраб қололмади. Демак, бу ерда шифобахш ўсимликлардан олдий фойдаланиш эмас, балки рационал, мақсадга мувофиқ фойдаланиш асосий роль ўйнаган. Ҳайвонлар шифобахш ўсимликлардан рационал фойдаланиш даражасига кўтарила олмаганлар.

Юқорида айтилганларни археологик қазилмалар вақтида топилган буюмлар ва суякларни синчиклаб ўрганиш натижасида исботлаб бериш мумкин.

¹ Ф. Энгельс, «Табиат диалектикаси», 1964, 148-бет.

Мамлакатимизнинг турли регионларида қадимги одамларнинг жуда кўп манзилгоҳлари бўлганлиги аниқланди. Уларда турли буюмлар, қуроллар ва ибтидий одамларнинг суяклари топилди. Археологлар, антропологлар ва палеопатологлар уларни ўрганиб кўп нарсаларни аниқладилар. Шу текширишлар жараёнида тиббиёт тарихига онд материаллар ҳам анчагина топилди.

Бизнинг Ўрта Осиё, хусусан Ўзбекистон территорияси ҳам археологик материалларга жуда бой.

Бу ерда ҳам ибтидий одамларнинг кўп қароргоҳлари топилган. Масалан, 1938 йилда археолог олим А. П. Окладников Сурхондарё областидаги Бойсун шаҳри яқинидаги Текшиктош ғоридан бундан юз минг йил муқаддас яшagan ибтидий одамнинг скелетини топди. Бу 8—9 ёшли боланинг суяги эди. Текшириш натижасида бу скелет ҳозирги замонда яшайдиган одамникига яқин эканлиги аниқланди. Лекин, суякнинг баъзи бир ўзига хос хусусиятлари ҳам бор эди. Масалан, унинг пастки жағи ҳозирги одамникига нисбатан анчагина катта ва тишлари йирик экан. Шунга ўхшаш катта жағ суякли ва йирик тишли ибтидий одамнинг скелетини Голландия археологлари Сардиния оролида ҳам топдилар (1-расм).

Шундай ибтидий одамнинг суяги биринчи марта Германиянинг Неандертал водийсида топилган эди.

1-расм. Текшиктош одами (неандертал).

Шунинг учун бундай одамларни неандертал одамлар деб атай бошладилар. Неандерталлар бундан 150—40 минг йил муқаддам яшаганлар.

Тиббиёт тарихчиларининг фикрича, неандертал одамлар биринчи бўлиб тиббиёт билан шуғуллана бошлаганлар. Бу илгари жуда оддий усулда тушунтирилар эди: неандертал одамнинг скелети текширилганда унинг жағ суяклари ҳақиқатан ҳам катталиги аниқланган, тишларининг коронкаси едирилиб кетганлиги ҳам кузатилган. Неандертал одамларнинг жағлари шунинг учун катта бўлганки, улар фақат ўсимлик билан овқатланганлар. Хом ўсимликларнинг илдизлари ва меваларини ражиш учун кучли жағ керак бўлган экан. Тишларининг коронкаси едирилганлигига сабаб, улар еган ўсимлик ва илдизларга қумтупроқ аралашган экан деб ўйланганлар. Олимлар неандертал одамлар фақат ўсимлик билан овқатланиш натижасида уларнинг шифобахш хоссасини ҳам билиб олганлар деб тушунтирганлар. Аниқланишича, неандертал одамлар фақат ўсимликлар билан эмас, гўшт билан ҳам овқатланган эканлар. Иккинчидан, биз юқорида кўрсатиб ўтганимиздек, табиатда шифобахш ўсимликларнинг борлиги неандертал одамлардан олдин ҳам маълум бўлган. Неандертал одамлар ишлатган баъзи бир даво усулларига келганда, бу усуллардан улардан илгари ўтган архантроплар ҳам фойдаланганлар. Бинобарин, неандертал одамлар тиббиётни кашф этмаганлар, балки илгари маълум бўлган даво чораларини ҳамда шифобахш ўсимликлардан фойдаланиш усулларини давом эттирганлар ва бир қадар такомиллаштирганлар (2-расм).

Неандертал одамларнинг шифобахш ўсимликлардан фойдаланганликлари ҳақида аниқ маълумот мавжуд. Археолог Р. Солецки раҳбарлигида Ироқда археологик қазиш ишлари олиб борган олимлар Загрос тоғидаги Шанидар ғоридан неандертал одамлар қабристонини топганлар. Шу қабрлар очиб кўрилганда жасадлар қў-

2-расм. Тешиктош ғоридан топилган одамнинг бош суяги. Бир қанча майда бўлақлардан тикланган.

милган жойда қандайдир дарахт барглари ва бир қанча доривор ўсимликларнинг қолдиқлари ҳам топилган. Улар саккиз хил ўсимлик қолдиқлари экан. Шуниси диққатга сазоворки, бу ерда топилган шифобахш ўсимликларнинг баъзиси шу Загрос тоғида ўсмас экан. Уларни мурданинг қариндошлари узоқ жойлардан олиб келган бўлсалар керак. Қабрдан топилган ўсимликлар ичида хушбўй ва чиройли гулли ўсимликлар йўқ. Демак, улар гул (гулчамбар) сифатида эмас, балки дори сифатида қўлланган. Маълумки, қадимги одамларда ўлганлар қачондир тириладилар, деган тушунча бўлган. Демак, улар шу ўлган кишининг танаси тирилгунга қадар чиримаслиги учун шу дориларни уларнинг устига сочиб кўмган бўлсалар керак.

Шу ерда топилган скелетлардан бирининг ўнг қўли тирсагидан юқориқадан кесилганлиги аниқланган. Баъзи олимларнинг фикрича, бу қўл сунъий равишда опе-

рация усули билан кесилган. Агар шундай бўлса, неандертал одамлар жароҳатланган ва осилиб қолган оёқ ёки қўлни кесиб ташлаш усуллари ҳам билганлар. Бу фикрни яна шу нарса исботлайдики, неандертал одамларнинг қўл бармоқлари ҳозирги одамники сингари анча нозик ва такомиллашган. Демак, улар ўз қўллари ёрдамида анча мураккаб муолажаларни қила олганлар.

Неандертал одамларнинг ҳаётидаги энг муҳим нарса уларнинг сўзлашиш қобилиятига эга бўлишидир. Сўз (тил)нинг келиб чиқиши тиббиётнинг ривожланишига катта ёрдам берди. Қасал одам, қаери оғриётганини, уни нима безовта қилаётганини сўзлаб бериш имкониятига эга бўлди ва шунга мувофиқ даво чоралари кўрила бошланди.

Ибтидий одамларнинг йирик кашфиётларидан бири ўт (олов)дан фойдаланиш бўлди. Ф. Энгельс бу кашфиётга катта баҳо бериб: «Инсоният тарихининг бўсағасида механик ҳаракатнинг иссиққа ўтиши—ишқаланиш йўли билан олов олиш ётади... бу одамга биринчи марта табиатнинг маълум кучлари устидан ҳумронлик қилиш имкониятини берди ва шу билан у одамни ҳайвонот дунёсидан ажратди!» — деб ёзган эди.

Оловнинг кашф этилиши ибтидий одамларнинг ҳаётини бутунлай ўзгартириб юборди. Бинобарин, овқатланиш усуллари ҳам ўзгарди. Гўшти оловда пишириб (кабоб қилиб) ейишни ўргандилар. Ибтидий одамлар оловда пиширилган гўшт анча мазали ва осон ҳазм бўлишини билиб олдилар. Бунинг натижасида одамлар меъда-ичак касалликлари билан камроқ касалланган бўлдилар.

Тиббиёт матриархат даврида ривожланишда яна давом этди. Бу даврнинг охирига келиб камон кашф этилди. Ф. Энгельснинг таъбирича, камоннинг кашф этилиши ўша замон одамларининг ақлий ривожланиши

¹ Ф. Энгельс. «Анти-Дюринг», 1953, 108-бет.

маҳсули эди. Ибтидий одамларнинг фаолияти бу даврда анча такомиллашди. Шу билан бирга улар даволаш масалаларида ҳам ўз идрокларини кўпроқ ишлата бошладилар.

Камондан фойдаланган қадимги одамларнинг суякларини биринчи марта Франция территориясидаги Кроманьон ғорида топилган эди. Шунинг учун уларни кроманьон одамлар (кроманьонлар) деб атадилар. Кроманьонлар тахминан бундан 40 минг йил муқаддам яшаганлар.

Ўзбекистон территориясида бундай одамларнинг қароргоҳи Н. Г. Харламов бошчилигидаги археологик экспедиция томонидан 1939 йилда Самарқанд шаҳрида топилган. Шу ернинг ўзида 1962 йилда кроманьон одамнинг суяклари топилди. Бу 25 ёшли аёлнинг скелети, эркак кишининг пастки жағи ва ёш боланинг бош суяги эди. Шу ернинг ўзида кроманьон одамлар томонидан ясалган ва ишлатилган қуроллар ҳам топилди. Антропологларнинг фикрича, кроманьон типига мансуб қадимги одамлар ҳозирги замон одамларига жуда ҳам яқин бўлганлар. Шу типдаги қадимги одамларнинг қароргоҳлари Самарқанд областининг яна бошқа жойларида — Снобча манзилида (Самарқанднинг шимолида), Хўжамазгил деган жойда (Булунғур районида) ҳам топилди. Ибтидий одамлар тиббиёти ўз ривожланишида янги қадам қўйди. Аммо даволашда ишлатилган ўсимликларнинг сони камлиги туфайли матриархат даврининг тиббиёти унчалик ривожланган эмас эди. У даврда асосан оғриқни қолдирувчи, наркотик, қон оқишини тўхтатувчи, қайт қилдирувчи, ич кетишини тўхтатувчи ва қисман яллиғланишга қарши таъсир этувчи ўсимликлар ишлатилган, холос.

Муолажа усулларида туғруқ вақтида ёрдам бериш, чақалоқнинг киндигини кесиш ва учини боғлаш, оғриган тишни олиб ташлаш, жароҳатланган жойни боғлаш, қон оқишини тўхтатиш, организмга кириб қолган ёт

нарсаларни (зирапча) чиқариб олиш, йиринг йиғилган жойни кесиб, йирингни чиқариб юбориш ва баъзи унчалик мураккаб бўлмаган ички касалликларни (меъда-ичак ишининг бузилиши) даволаш билан чекланганлар.

Ибтидоий жамоа даврининг маълум босқичида патриархат даври патриархат билан алмашди. Яшаш воситалари эркаклар қўлига ўтади. Бунинг натижасида эркаклар оила ва қабила аъзолари ичида етакчи роль ўйнай бошладилар. К. Маркс бундай деб ёзган эди: «Патриархал оила инсоният жамияти ривожланишининг шундай даврини ифодалайдики, бунда илгари қабила ичида кўзга кўринмай юрган алоҳида шахс шу қабила ичидан кўтарилиб, кўзга ташланиб қолади»¹.

Оила ва қабила аъзоларининг соғ-саломатлиги ҳақида ғамхўрлик қилиш ҳам эркак кишининг вазифасига айланади. Шундай қилиб, эркак киши даволаш ишлари билан шуғуллана бошлайди.

Патриархат даврига келиб одамлар табиатда ўз ҳолича учрайдиган металллардан фойдалана бошладилар. Улардан турли иш қуроллари ясашни ўрганиб олдилар. Шулар қаторида баъзи бир тиббиёт асбоблари (бронзадан ясалган жарроҳ пичоғи, игна ва ҳ. к.) ҳам ясай бошладилар. Бу асбоблар ёрдамида ўша замон «табиблари» анча мураккаб операцияларни амалга ошира билганлар. Масалан, бош суягини трепанация қилиш, ҳомиладор аёл боласини туға олмаганда унинг қорнини ёриб боласини чиқариб олиш, мажақланиб кетган оёқ ёки қўлни кесиб ташлаш ва ҳ. к. Археологик маълумотларнинг кўрсатишича, Ўрта Осиёда яшаган халқларнинг қадимги аجدодлари бундай операцияларни қила олганлар. Масалан, 1966 йилда Хоразм области территориясида Гуяр-қалъа шаҳарчаси харобалари қазилаётган пайтда тепа томони тешилган бош суяги топилган. Бу суяк тахминан 30 ёшли аёлнинг бош суяги

¹ Маркс ва Энгельс архиви, XI том, 1941, 30-бет.

экан. Суякдаги тешилган жойнинг четлари жуда силлиқ бўлиб битган. Демак, бу операцияни қилган «жарроҳ» анча моҳир бўлган.

Шунга асосан антропологлар бу тешик трепанация излари бўлса керак деб тахмин қиладилар. Бу даврга келиб кулолчилик ҳам пайдо бўлди. Одамлар тупроқдан ҳар хил идиш-товоқлар ясашни ва уларда овқат пишириш, озиқ-овқат маҳсулотларини, сувни сақлаш йўлини ўзлаштирдилар. Шифобахш ўсимликларни қайнатиб, ундан дори тайёрлаш усулини ҳам билиб олдилар.

Патриархат даврининг характерли хусусиятларидан бири баъзи ҳайвонларни уй шароитига ўргатишдир. Бунинг натижасида одамлар ҳайвонларнинг турли шароитдаги хатти-ҳаракатларини кўздан кечириш имкониятига эга бўлдилар. Масалан, биз юқорида кўрсатганимиздек, ҳайвонлар жароҳатланганида ёки касал бўлиб қолганида ўзларини бу ҳолатдан қутқариш учун нима қилганларини кўздан кечириб, одамлар маълум хулоса чиқара бошладилар. Бундан ташқари, одамлар турли ўсимликларнинг таъсирини ҳам ҳайвонларда синаб кўрганлар.

Машҳур тарихчи Геродотнинг айтишича, кўпгина доривор ўсимликларни чўпонлар топганлар. Масалан, чўпон Мелампий чемерица¹нинг ич суриш хусусиятига эга эканлигини, чўпон Хирон эса кентавр ўтининг шифобахш таъсирини топганлар. Шундай қилиб, патриархат даврида даво учун ишлатиладиган дориларнинг сони анча кўпайган. Одамлар бу доривор ўсимликларни териб, қуриштиб сақлаганлар ва зарур бўлганда улардан фойдаланганлар. Бироқ, янги доривор ўсимликларни топиш ва улардан фойдаланиш жуда секинлик билан борди. Даво учун ишлатиладиган ўсимликлар қаторига бирор янги хилини киритиш учун баъзан мингларча йил

¹ Илдизи йўғон, попук гулли ўсимлик.

керак бўлган, чунки янги доривор ўсимликлар кўпинча тасодикий равишда топилар эди. Ибтидоий одамларнинг «лабораторияси» атроф табиат бўлган. Табиатдан унинг сирларини билиб олиш осон бўлмаган. Бу ҳақда машҳур тиббиёт тарихчиси Ф. Р. Бородулин бундай деб ёзган эди: «Шуни эсдан чиқармаслик керакки, табиат сирларини билиб олиш ва улардан эндигина ривожланиётган ўз маданий эҳтиёжлари учун фойдаланиш қадимги одамлар учун осон бўлмаган. Бунинг учун улар жуда катта қийинчиликларни енгишлари керак эди»¹

Шундай қилиб, ибтидоий жамоа даврининг охирига келиб тиббиёт кишилар фаолиятининг муҳим соҳаларидан бирига айланди ва шаклланди. Даволаш ишлари билан қабиланинг ёши улур ва анча тажрибали бошлиқлари шуғулланардилар. Табиблик у пайтда касб сифатида шаклланмаган эди. Ибтидоий одамлар зарур бўлиб қолгандагина даволаш чораларини кўриб, бошқа вақтда ўз ишлари (ов қилиш) билан шуғулланар эдилар. Аммо тиббиёт пайдо бўлишининг ўзи жуда катта воқеа эди. Табиийки, бу ерда ибтидоий одамлар касалликка нисбатан қандай муносабатда бўлганлар, улар касалликнинг сабаби ва унинг моҳиятини қандай тушунганлар деган савол пайдо бўлади.

Инсоният жамият тараққиётининг дастлабки босқичида (матриархат даврининг дастлабки босқичи) одамларнинг атроф табиат ва ундаги воқеалар ҳақидаги тушунчалари конкрет, содда-материалистик фикрга асосланган. Улар дунё қандай кўринишда бўлса, уни шундайлигича қабул қилганлар. Одамлар ҳодисаларнинг моҳияти ҳақида бош қотирмаганлар. Касалликларга нисбатан ҳам шундай муносабатда бўлганлар. Кишилар, касалликлар қандай келиб чиқади ва уларнинг сабаби нимадан иборат деган масала билан қизиқмаганлар.

¹ Бородулин Ф. Р. «Тиббиёт тарихи», Танланган лекциялар, 1961, 24-бет.

Улар касалликларнинг сабабини текшириб ўтирмай, уни даволаш билан шуғулланганлар, холос. Агар беморнинг бирор жойи оғриётган ёки ичи кетаётган бўлса, уни даволаш учун дори берганлар, унинг сабаби билан қизиқмаганлар. Ўша давр одамларининг ақлий ривожланиши даражаси бу масалаларни ҳал қилиш имконини бермаган.

Матриархат даврининг сўнгги босқичида ибтидоий одамларда мавҳум фикрлаш қобилияти пайдо бўлгандан кейингина, улар атрофдаги ҳодисаларга қизиқа бошлаганлар. Шунингдек, ҳар хил касалликлар ва уларнинг келиб чиқиш сабаблари ҳақида фикр юрита бошлаганлар. Аммо, улар дастлаб бу касалликларнинг сабабини топа олмаганлар. Турли табиий ҳодиса (момақалдиноқ, ер қимирлаши, сув тошқинлари ва ҳ. к.) лар ибтидоий одамларга сирли бўлиб туюлган, уларни ваҳимага солган. Ҳодисаларнинг моҳиятига ета олмаган қадимги одамлар, уларни пайдо қилувчи қандайдир номаълум кучлар бўлса керак деб ўйлай бошлаганлар. Бу ҳақда К. Маркс шундай деб ёзади: кишиларнинг «хаёли... энди ҳали тўқилмаган афсоналарни пайдо қила бошлади, улар эса инсонларга жуда кучли таъсир эта бошлади»¹.

Касалликлар ҳақида ҳам кишилар шундай фикрда бўлганлар. Улар табиатда қандайдир кўзга кўринмас касаллик пайдо қилувчи кучлар бор, улар одамнинг ичига (кўпроқ мияга) кириб олиб, унга таъсир қила бошлайди, ҳароратини кўтаради ва бошқа касалликларни пайдо қилади деб ўйлаганлар. Касаллик пайдо бўлиш сабабларини ўша давр одамлари қандай тушунганлари ҳақида турлича фикрлар бор. Баъзи олимлар қадимги одамлар касаллик пайдо қилувчи куч ўзларининг ўлиб кетган аجدодларининг руҳидир деб тушунганлар, дейдилар. Бошқалари эса қадимги одамлар касал-

¹ Маркс ва Энгельс архиви, 1941, IX том, 45-бет.

лик пайдо қилувчи куч деганда ибтидоий одамлар қандайдир кўринмас ҳолга ўтган ўз аجدодларининг ўзини тушунишган, дейдилар. Учинчилари эса қадимги одамлар касаллик пайдо қиладиган кучлар умуман номаълум нарсадир деб тушунишган, дейдилар.

Касалликнинг келиб чиқиши ҳақидаги ўша замондаги тушунчаларга мос даво чоралари ишлаб чиқилган. Чунончи, даволашдан мақсад организмга кириб олган жоҳил «руҳ»ни чиқариб юборишдан иборат бўлган. Бу мақсад учун турли усуллар қўлланилган. Аввало ўша касаллик келтирувчи жоҳил руҳни ҳар хил усуллар билан кўнглини юмшатишга ҳаракат қилганлар. Масалан, унинг номига қўшиқлар айтганлар, рақсга тушганлар ва ҳ. к. Агар бу тадбирлар ёрдам бермаса, бу жоҳил руҳни кўрқитувчи усуллар қўлланган, уни ҳайдаб чиқариш чорасини кўрганлар. Масалан, даволовчи киши кўрқинчли ниқоб кийиб олиб, унга таъсир қилган. Шу кўрқитувчи терапия асосида шаманчилик (парихонлик) келиб чиққан. Шаманчиликнинг асосий моҳияти авраш, сеҳрлаш кабиларга асосланади. Бундан ташқари, у шу жоҳил руҳни савалаб уриш усулини ҳам қўллаган. Масалан, бир тутам хивич олиб, у билан беморни аста-секин савалайди, бу билан бемор ичига жойлашиб олган жоҳил руҳни савалагандек бўлади. Қадим замонларда пайдо бўлган шу даволаш усули узоқ асрлар ўтиб бизнинг замонамизгача етиб келган.

Мияга жойлашиб олган жоҳил руҳ осон чиқиб кетсин учун беморнинг бош суягини тешиб қўйганлар (трепанация қилганлар).

Бизнинг узоқ ўтмишдаги аجدодларимиз қандай касалликлар билан оғриганлар ва уларнинг жисмоний ривожланишлари қандай бўлган? Бу саволга ҳам археология фани жавоб беради. Биз юқорида В. Я. Дэрумснинг маълумотларини келтирган эдик. Унинг материаллари Болтиқбўйи регионига тегишли. Бизда бу иш билан Ўзбекистон ССР Фанлар академияси Археология

институтининг катта илмий ходими Т. Қ. Хўжаев ва Самарқанд медицина институти патологик анатомия кафедрасининг мудири М. И. Молдавский шуғулланишган. Бу текширишни улар Сурхондарё областидаги Сополлитепа районида бронза даврида яшаган одамларнинг суяклари устида олиб бордилар. Текширишлар натижасида Сополлитепа қабристонида кўмилган аждодларимизнинг жисмоний ривожланишига ва улардаги касалликларга доир қизиқарли маълумотлар олинди.

Антрополог Т. Қ. Хўжаев шу ердан қазиб олинган 147 та скелетни синчиклаб текшириб чиқди. Ҳамма текширилган скелетлардан 40 таси эркакники, 53 таси аёл кишиники, 54 таси эса болаларники эканлиги аниқланди. Эркакларнинг ўртача бўйи 163,3 см, аёлларники эса 155 см бўлган экан. Эркаклар оғирлиги ўртача 55,2, аёлларники эса 45,5 кг бўлган. Эркакларда энг узун бўйлиси 179 см, энг паст бўйлиси 144,2 см экан. Эркакларнинг ўртача ёши 35, аёлларни эса 34 йилга тенглиги аниқланди. Демак, бизнинг ўша даврдаги аждодларимиз жуда кам умр кўрганлар. Аёлларнинг анча эрта турмуш қуришлари ҳам маълум бўлди. Улар 14—15 ёшда турмуш қуриб, 15—16 ёшдан фарзанд кўра бошлаган. Шунга қарамай, аҳоли секинлик билан кўпая бошлаган, чунки ўлим даражаси, айниқса болаларнинг ўлими кўп бўлган. Туғилган болаларнинг 36,74 проценти нобуд бўлган.

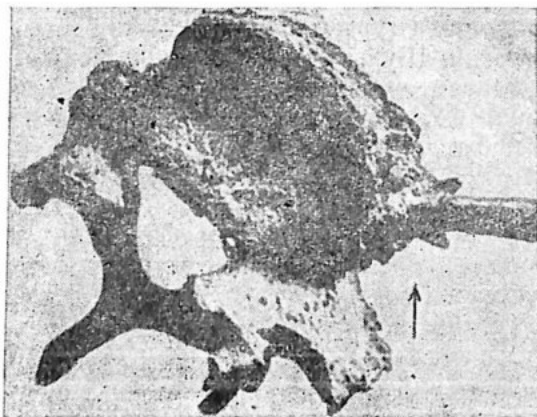
В. А. Алексеевнинг таъкидлашича, одамларнинг бундай қисқа умр кўришлари ибтидоий жамоа даврининг ҳамма босқичлари учун хосдир. Олимнинг маълумотларига кўра юқори палеолит одамлари ўртача 23,7 йил умр кўрганлар. Мезолит ва пастки палеолит одамларининг умр кўриши ҳам шунга яқин бўлган.

Касалликлар ва шикастланишлар. Т. Қ. Хўжаев ва М. И. Молдавскийлар Сополлитепа одамларининг скелетларини текшириб уларда қуйидаги касалликлар аломатларини топдилар: 1. Ҳар хил ял-

3-расм. Қадимги одамнинг синган жағ суяги.

4-расм. Уқ қадалиб қолган умуртқа.

лиғланиш касалликлари: чунончи, гавда суякларида пастки ва юқори жағ суякларида, ўрта қулоқ ва гаймор бўшлиғида яллиғланиш белгиларини аниқладилар. Бундан ташқари, жуда кўп одамларнинг тишлари емирилиб кетганлиги қайд қилинган. 2. Ҳар хил шикастланишлар: чунончи, бош суяklarининг эзилиши ва синиши, оёқ-қўл ва умуртқа суяklarининг синиши. 3. Мураккаб касалликлар. Баъзан битта одамнинг ўзида бир неча хил касаллик ва шикастланишларнинг биргаликда учраши қайд қилинди. Масалан, бир скелетда пастки жағнинг остеомиелити билан бирга энса суягининг синганлиги аниқланди. Бошқа бир скелетда пастки жағ суяги альвеолаларининг атрофияси билан думғаза суягининг жароҳатдан шаклан бузилиши бир вақтда юзга келган (4-расм). Ҳар хил шикастланишлар кўпинча турли яллиғланиш жараёнлари билан бирга кечган. Бош суяклари ва умуртқа поғонасида дистрофик ўзгаришлар ҳам кўп учраган. Бу муаллифларнинг аниқлашларича, ўша замон одамларида яллиғланиш жараёнлари анча узоқ давом этар ва оғир кечар экан.

Текшириб чиқилган скелетларда ривожланиш нуқсонлари ҳам аниқланди. Масалан, бир скелетда «спина бифида» (думғаза умуртқалари қанотларининг бир-биридан узоқлашиб қолиши) аломати топилган. Бошқа бир скелетда икки томонлама сакрализация аниқланди. Усма касаллиги аломатлари ҳам аниқланган (5-расм).

Юқорида келтирилган мисоллардан кўринадики, аجدодларимиз ҳам ҳозирги замон одамлари қандай касалликлар билан оғрисалар асосан ўшандай касалликлар билан оғриган эканлар. Тарихий маълумотларга кўра ўша давр одамлари ўртасида касалланиш ва турли шикастланишлар анчагина кенг тарқалган экан. Табиийки, бу ҳол ўлимнинг юқори бўлишига сабаб бўлган. Олим А. А. Асқаровнинг фикрича, Сополлитепада яшаган одамларнинг жисмоний суст ривожланганлиги ва улар ўртасида касаллик ҳамда ўлимнинг кўп бўлишига

5-расм. Умуртқа поғонасининг ўсма касаллиги.

аёлларнинг эрта эрга чиқишлари ва бола туға бошлаганлари сабаб бўлган. Бу ҳол жисмонан заиф болаларнинг туғилиши ва оналар умрининг қисқаришига олиб келган. Олим Сополлитепа одамлари ўртасида касалликларнинг кенг тарқалганлиги ва ўлимнинг кўп бўлишига уларда санитария маданиятининг пастлиги сабаб бўлган, деган фикрни илгари суради. Бизнингча, масаланинг бундай тушунтирилиши тўғри бўлмаса керак. Маълумки, озодаликка интилиш ҳатто баъзи ҳайвонларга ҳам хос нарсас. Аниқланишича, ҳатто сингирлар ҳам бузоқ туғиладиган жойни тасодифан ифлосланишдан сақлашга ҳаракат қилар экан. Табиийки, одамлар ҳам озода бўлишга интилиб келганлар. Ҳаёт учун кураш жараёнида кўп ҳайвонларда, демак одамларда ҳам озодаликка мойиллик пайдо бўлганлигини инкор қилиш тўғри эмас. Албатта, қадимги Сополлитепа одамлари ҳамма қулайликларга эга бўлган уйларда яшамаганлар. Лекин шунга қарамай, улар ўзини ва турар жойларини озода сақлашга интилганлар.

А. А. Асқаров бу ўринда яна «элементар» тиббий ёрдамнинг бўлмаганлигини ёзади. Ўз-ўзидан маълумки, уларда биз тушунгандек тиббий ёрдам бўлган эмас. Аммо, халқ тиббиёти сифатидаги элементар даволаш усули бўлган. Халқ тиббиёти эса эмпирик тажрибага асосланиб, касалликларни кўпинча тўғри аниқлаган ва оқилона усуллар билан даволаган.

Бизнинг фикримизча, Сополлитепа одамларининг жисмоний жиҳатдан суғриворланганликлари ва улар ўртасида касаллик ҳамда ўлимнинг кўп бўлганлиги сабабини уларнинг социал яшаш шароитларидан ахтариш керак. Ўша давр шароитлари улар яшаш воситалари билан етарли таъминланмаган, овқатланишининг миқдори ва сифати етарли эмас, яшаш жойлари қулай эмас эди. Шунингдек, одамлар табиат бойликларидан тўла фойдаланишга ўрганмаган эдилар. Яшаш шароитининг оғирлиги, ҳаёт учун зарур нарсаларни топишнинг қийинлиги, тез-тез шикастланиб туриш — касаллик ва ўлимнинг кўп бўлишига сабаб бўлган.

Қадимги Поп шаҳри яқинидаги тепаликда археологлар қазиниш ишлари олиб борилаётган вақтда бир аёл кишининг куйиб кетган скелети топилган. Баъзи олимлар (А. Асқаров, А. Анорбоев, Б. Матбобоев) бу аёл юқумли касалликдан ўлганлиги учун куйдирилган бўлса керак деган фикрдалар. Агар шу фикр тўғри бўлса, бизнинг ўтмишдаги аجدодларимиз юқумли касалликларнинг тарқалиб кетмаслик чораларини билган эканлар дейиш мумкин.

Машҳур палеопатолог Д. Г. Рохлин қадимги одамларнинг суякларини текшириб, бизнинг аجدодларимиз 25 дан ортиқ ҳар хил касалликлар билан оғирганликларини аниқлади. Суяк ва бўғимларнинг дегенератив-дистрофик касалликлари, травматик жароҳатлар ва уларнинг асоратлари, суяк ва бўғимлар сили, остеомелитлари, ўсма касалликлари, суякларнинг заҳм касалликлари, рахит, кифоз ва сколиозлар, периоститлар, остеохондрозлар, Бехтерев касаллиги скелетнинг адаптацион компенсатор ўзгариши, ҳар хил операциялардан сўнгги қолдиқлар ва шу кабилар шундай касалликлар қаторига киради (6-расм). Шундай қилиб, суякда қолган асоратлар орқали қадимги одамларда учраган кўпгина касалликларни аниқлаш мумкин. Америка қитъасида қадим замонда яшаган ҳиндларнинг бальзамлан-

6-расм. Умуртқа устунининг бўйин қисмида пайдо бўлган сколиоз (қийшиқлик).

ган танаси текшириб кўрилганда уларнинг томирида атеросклеротик нуқталар топилган. Демак, улар атеросклероз касаллиги билан ҳам оғриган. Шундай қилиб, археология қадимги одамларнинг «касаллик тарихини» ўқиш имконини берди.

Археологиянинг тиббиётга дахлдор яна бир бўлими — палеобиологиядир. Бу фан ўтмишдаги одамлар организмининг биологик хусусиятларини ўрганади. Масалан, палеобиология усули билан қадимги одамларнинг қон группаси, ирсият ва бошқа биологик хусусиятларини аниқлаш мумкин.

Инсоният тараққиётининг навбатдаги босқичи қулдорлик даври деҳқончиликка ўтиш ва шу сабабли ўтроқ ҳаётнинг вужудга келиши билан характерланади. Қулдорлик даврида меҳнат тақсимоти пайдо бўлди ва турли касб-корлар келиб чиқди.

Маълумки, ибтидодий жамоа даврида табиблик касби йўқ эди. Даволаш ишлари билан қабилаларнинг бошлиқлари зарур бўлиб қолгандагина шуғулланар эдилар. Бу улар учун касб ҳисобланмас эди. Ибтидодий жамоа давридан қулдорлик жамиятига ўтиш даврида бошқа касблар сингари табиблик касби ҳам шакллана бошладди. Ривожланишнинг маълум босқичига келиб, доривор ўсимликларни яхши биладиган ва даволаш усулларини

бошқалардан яхшироқ ўзлаштириб олган кишилар, асосан шу иш билан шуғуллана бошладилар, кейинроқ эса бу ишни ўзларига касб қилиб олдилар. Шу тариқа табиблик касби пайдо бўлди.

Табиблик касбининг пайдо бўлганлиги қадимги давлатларнинг расмий ҳужжатларида ҳам қайд қилинган. Масалан, қадимги зардуштийларнинг муқаддас китоби «Авеста»да табиблик касбининг мавжудлиги тан олиниб, табибларга уларнинг меҳнатига яраша ҳақ тўла-ниши керак деб таъкидланади.

Табиблик касби бошқа касблар сингари оилавий характерга эга бўлган. Бу касб оила доирасида бир наслдан иккинчисига ўтиб келган. Оила бошлиғи бу соҳадаги ўз билим ва тажрибасини болаларига ўргатган.

Ҳар бир табиб ўзига кўпроқ касалларни жалб қилиш учун яхши таъсир этадиган дорилар ва даво усулларини қўллашга ҳаракат қилган. Бу дорилар ва даволаш усуллари сир сақланган. Бу сирдан унинг оила аъзоларигина воқиф бўлишган.

Қадимги замон тиббиётининг хусусиятларидан бири унинг айрим касалликлар бўйича ихтисосланганлигидир. Масалан, табиблар ўртасида ички касалликларни даволовчилардан ташқари, жарроҳлар, чиққан-синганларни даволовчилар, қон олувчилар, кўз касаллиги бўйича (каҳқоллар), тери касалликлари бўйича табиблар бўлган. Жарроҳлик билан кўпроқ сартарошлар шуғулланганлар (7-расм). Улар соч-соқол олишдан ташқари, хатна қилиши, зулук солиш, қон олиш, оғриган тишини суғуриб олиш билан ҳам шуғулланганлар.

Бу даврга келиб кишиларда касалликларнинг моҳияти ва сабаблари ҳақидаги фикрлар ҳам ўзгарди. Биз юқорида айтиб ўтганимиздек, ибтидодий одамларда бу ҳақда турли фантастик тушунчалар мавжуд эди. Ибтидодий жамоа давридан қулдорлик жамиятига ўтиш даврига келиб, бу тушунчалар ўрнига бошқача фикрлар

7-расм. Қадимги жарроҳлар ишлатган асбоблар.

пайдо бўлди. Маълумки, бу даврга келиб дин пайдо бўлди ва барча ҳодисалар, жумладан соғлиқ ва касаллик ҳам дин ва худолар билан боғланди. Одамлар касалликлар худо томонидан гуноҳкорларни жазолаш учун юборилади деб билардилар. Шунга кўра касалликдан қутулиш учун тоат-ибодат қилиш, худога сўғиниш, худо ва авлиёлар йўлига қон чиқариш (бирор жонлик — қўй, эчки, хўроз сўйиш) тавсия этилар эди.

Лекин касалликлар ҳақида тажрибага асосланган соғлом фикрлар ҳам мавжуд эди. Тиббиёт вакиллари ўз кузатишлари натижасида касаллик ташқи муҳитнинг зарарли таъсирида келиб чиқади деган фикрга келганлар. Улар шунингдек, овқат етишмаслиги, сифатсиз овқатланиш оқибатида организм заифлашиб, одам касалликка тез чалинувчан бўлиб қолишини ҳам билганлар. Бундан ташқари, иқлим шароити ва бошқа табиий омилларга ҳам аҳамият берганлар. Бунда шамолнинг йўналиши ва унинг таъсири алоҳида ўқдириб ўтилган. Табиблар қулларнинг оғир меҳнатдан зўриқиб йиқилиб қолиш

лари ва уларнинг турли касалликларга чалинишларини кўриб, касаллик сабабларидан бири оғир меҳнат эканлигига амин бўлганлар. Қулдорлик даврида одамлар гигиена қондаларига риоя қилишнинг (танани, уй-жойни, овқат ва сувни тоза сақлаш) аҳамияти катта эканлигини ҳам тушунганлар. Уларни бузиш ҳар хил касалликларнинг келиб чиқишига сабаб бўлишини кўрсатиб берганлар.

Булардан қадимги амалий тиббиёт вакиллари саломатлик ва касаллик муаммосини тўғри ҳал қилганликлари кўриниб турибди. Шу тушунчаларга биноан даво чоралари ишлаб чиқилган.

Юқорида ибтидоий одамлар касалликларни даволашда унчалик кўп бўлмаган (10—15 та) ўсимлик ва ҳайвонлардан олинган дориларни ишлатиш ва одам организмга кириб олган «жоҳил руҳни» ҳайдаб чиқариш билангина чекланганликларини айтиб ўтган эдик. Қулдорлик даврига келиб, бу даво усуллари анча такомиллашди. Чунончи, организмга кириб олган «жоҳил руҳни» чиқариб юбориш учун бош суягини операция қилиб тешиш ва касалга қўпол усуллар қўлланиши ўрнига тоат-ибодат қилиш, авлиёлар қабрига сажда қилиш каби енгилроқ усуллар қўллана бошлади.

Амалий тиббиётнинг даволаш усулларида дори-дармонларнинг сони анча кўпайди. Ўсимликлар ва ҳайвонлардан олинадиган дорилар қаторига минерал моддалар (турли металлларнинг тузлари, маргимуш, симоб, селитра, тўтиё, новшадил, камфора ва ҳ. к.) ҳам киритилади. Дориларнинг сони бир неча юздан ошиб кетди. Кўпроқ ични юриштирувчи (сурги) дорилар ишлатила бошладди. Ҳар қандай касалликни даволаш биринчи галда беморга ични юриштирувчи, қайт қилдирувчи дори беришдан бошланарди. Бундай даволаш усули организмда тўрт хил суюқлик (қон, шиллик, жигар сариқ ўти ва қора ўт) миқдор ва сифат жиҳатидан мувозанатда бўлса, кишининг саломатлиги сақланади деган тушунчага асосланган эди. Агар шу суюқликлардан бири миқдор

ёки сифат жиҳатидан устун келиб қолса, мувозанат бузилиб, касаллик пайдо бўлади. Шунга кўра дорилар касаллар танасидаги суюқликни мувозанат ҳолатга келтириш мақсадида берилган. Агар қон устунлик қилиб қолган деб фараз қилинса, бемордан қон олинган. Шундан кейингина беморларга тегишли дорилар берилган. Дорилар кўпроқ симптоматик хусусиятга эга бўлган. Улар касалликнинг ўзидан кўра кўпроқ уларнинг симптомлари, яъни белгиларини йўқотишга қаратилган.

Ўрта Осиё, хусусан Ўзбекистон территориясида табиблик касбининг келиб чиқиш тарихи қисқача ана шундан иборат.

ИЛМИЙ МЕДИЦИНАНИНГ ШАҚЛЛАНИШИ

Инсоният жамият тараққиётининг навбатдаги босқичи феодализм муносабатларининг ривожланиш давридир. Ўрта Осиё халқлари учун феодализм даври иқтисодий ҳаёт, илм ва маданиятнинг анча юксалиши билан ифодаланади. Бу даврга келиб Ўрта Осиёда ҳунармандчилик, деҳқончилик, фан ва маданият юксала бошлади. Бундай умумий кўтарилиш негизда тиббиёт ҳам тез ривожлана бошлади. Тиббиётда ишлатиладиган дори-дармонлар сони кўпая бошлади. Дорилар кўпайган сари уларнинг номини ёдда сақлаб қолиш қийинлашди. Шу муносабат билан дорилар ҳақидаги маълумотларни ёзиб қўя бошладилар. Шундай қилиб, тиббиётда дастлабки ёзувлар сўнгра китоблар пайдо бўлди. Натижада тиббий адабиёт юзага келди.

Қадимги Ўрта Осиё халқларининг тиббиёти ҳақидаги биринчи ёзма манба биз юқорида кўрсатиб ўтган «Авесто» номли китобдир. Қадимги юнон тарихчиси Плинийнинг таъкидлашича, «Авесто» икки миллион мисра шеърий матндан иборат. Бу китоб 12000 кийик терисига ёзилган экан. У Истахр шаҳрида сақланган. Бу шаҳарни Македониялик Искандар аскарлари босиб

8-расм. Оссуарий (суякдон). Ленинграддаги Эрмитаж музейида сақланади.

олгандан сўнг у китобнинг астрономия, фалсафа ва тиббиётга оид бобларини кўчириб олиб, қолганини ёқиб юборишга буйруқ берган.

«Авесто» қадимги зардуштийларнинг муқаддас диний китоби бўлиб, унда асосан диний ақидалар, кишиларнинг яшаш қоидалари, фалсафий масалалар ҳамда тиббиётга оид фикрлар баён этилган. Тиббиётга оид қисмида одам танасининг тузилиши, томирлар, баъзи касалликлар ва уларнинг давоси ҳақида маълумот берилган. Бу бобда гигиена масалаларига алоҳида аҳамият берилган. Чунончи, «Авесто» ер, ҳаво ва сувни муқаддас деб эълон қилиб, уни ифлослантиришни ман этади. Шунга асосан ўлган кишининг жасадини ерга кўмишга рухсат бермайди. Шунинг учун қадимги зардуштийлар ўлган одамни аҳоли яшайдиган жойдан узоқроққа (тепа, адир) олиб бориб қўйганлар. Мурда гавдасининг юмшоқ қисмларини йиртқич ҳайвонлар ва қушлар еб бўлганидан сўнг суягини йиғиб махсус суякдонларга солиб сақлаганлар. Ҳозирги Ўзбекистон территориясида бундай суякдонлар кўп топилган (8-расм). Масалан, Самарқанд

9-расм. Дори сақланган идиш.
Мунчоқтападан топилган.

сишларнинг фикрича, идишдаги суюқлик кайф берувчи таъсири бўлган модда экан (9-расм). Маълумки, наркотик моддалар табобатда кўп ишлатилади. Топилган металл буюмлар ичида шундайлари ҳам борки, улар тиббиёт асбоблари қаторига киритилиши мумкин. Масалан, бронзадан ясалган икки томони ўткир пичоқдан ўша замон жарроҳи баъзи бир операцияларда фойдаланган бўлиши эҳтимол. Шу ернинг ўзида кураксимон тўғноғич ҳам топилган А. А. Асқаровнинг фикрича бу сочга қадаб қўйиладиган тўғноғичликдан ташқари, аёллар учун косметик устара вазифасини ҳам бажарган. Тарих фанлари

областининг Лойиш қишлоғида, Тошкент яқинида, Бухоро областидаги Ховузтепа тепалигида шундай суякдонлар топилган. Ўлкамизда феодализм даврида тиббиётнинг нечоғлик ривожланганлигини аниқлашда археологик текширишлар ҳам анча ёрдам беради. Археологик қазилмалар вақтида ўша замон тиббиётининг қай даражада бўлганлигини кўрсатувчи кўпгина материаллар топилган.

Масалан, Сурхондарё областидаги Сополлитепа шаҳарчасида археолог олим А. А. Асқаров ва унинг шогирдлари диний маросимларда ишлатилган шарбат ва овқат қолдиқлари сақланган идиш тошганлар. Мутахас-

доктори, профессор А. Р. Муҳаммаджонов раҳбарлик қилган Бухоро археологик экспедицияси қатнашчилари 1983 йилда қадимги Пойкенд шаҳри харобаларини қазиб вақтида VIII асрда мавжуд бўлган дорихона қолдиқларини топдилар. Бу ерда мўмиё сақланган идиш топилди. Маълумки, мум шарқ тиббиётида кенг ишлатилган.

Самарқанд шаҳрида Сўзангарон кўчаси районида қадимги касалхона ва унга яқин жойда мадрасанинг харобалари топилди. Касалхона 1066 йилда ўша даврдаги шаҳар ҳокими қорахонийлар авлоди Иброҳим ибн Носир Тамгачхон фармонига биноан қурилган экан. Бундай касалхоналар Мавр, Урганч, Тошкент, Бухоро каби бошқа шаҳарларда ҳам бўлган. Касалхонага ўша даврнинг кўзга кўринган тиббиёт олимларидан Муҳаммад ибн Абдулмалик ас-Сафар раҳбарлик қилган. Мадрасага мударрис этиб машҳур олим Абу Тоҳир ибн Ҳасан ал-Жаззолий сайланган. Мадрасада бошқа фанлар қаторида тиббий билимлар ҳам ўқитилган. Баъзи тарихчилар бу мадраса тиббий мактаб бўлган деган фикрдалар. Аниқланишича, у «табобат билим маскани» деб аталар экан.

Қадимги Афросиёб территориясида қазиб ишлари олиб борилган вақтда водопровод ва канализацион системалар, ҳаммомлар ва бошқа ободончилик объектлари топилган. Шунингдек, водопровод системалари Фарғона областидаги қадимги Ахсиқент ва Қува шаҳарларида, Сурхондарё областидаги Термиз ва Тошкент яқинидаги Шоҳруҳия шаҳарларида ҳам топилган. Шулардан маълумки, Ўзбекистон территориясида яшаган қадимги халқлар саломатлик учун тоза сув ва гигиеник шароитлар жуда муҳим эканлигини яхши билганлар. Ю. Ф. Буряковнинг ёзишича, бу система жуда мураккаб қурилган йирик ва майда қувурлардан иборат. Улар ҳаммомнинг ҳар бир хонасига киритилган. Ҳаммомлар ювиниш жойи бўлишдан ташқари, даволаниш

маскани ролини ҳам бажарганлар. Бунинг натижасида киши ўзини жуда енгил сезиб, саломатлиги мустаҳкамланган, ҳаммомда беморларга дори-дармон ҳам қилинган. Бемор ювинтирилиб, унинг баданига турли дорилар суртганлар.

Навоий шаҳридан 20 км масофада бўлган Работи Малик номли карвонсарой харобаларидан ўзида хушбўй суюқликлар ва доривор моддалар сақлаган шиша идишлар топилган.

Ўрта Осиёда илмий тиббиётнинг энг ривожланган даври X—XII асрларга тўғри келади. Бу даврда ўлкамизда жуда машҳур тиб олимлари яшаб ижод қилганлар. Абу Али ибн Сино, Шарафуддин ибн Айлоқи, Исмоил Журжоний, Маҳмуд ибн Умар Чағминий, Нажибуддин Самарқандий шулар жумласидандир.

Ўрта Осиёда илмий тиббиётнинг шаклланиши асосан буюк олим Абу Али ибн Сино номи билан боғлиқ. Ибн Синонинг асосий хизмати шундаки, у ўз фаолияти ва асарларида Ўрта Осиё территориясида ривожланган амалий ва назарий тиббиётни умумлаштирди, уни бошқа қўшни шарқ мамлакатлари тиббиёти ютуқлари билан бойитиб, бир бутун системага келтирди. Ибн Сино асарларини синчиклаб ўрганилса, олим қадимги Юнон ва Рим тиббиёти билан ҳам таниш эканлиги маълум бўлади. Ибн Сино ўз асарларида бу мамлакатлар тиб олимларини (Ҳиппократ, Гален ва бошқалар) эслаб ўтади.

Шундай қилиб, Ўрта Осиёнинг илмий тиббиёти шу ўлканинг амалий ва назарий тиббиёти ҳамда бошқа мамлакатларнинг тиббиётидан ижодий фойдаланиш натижасида шаклланади. Бунда Ибн Синонинг хизматлари ғоят каттадир.

Абу Али ибн Сино Ўрта Осиёда илмий тиббиётга асос солиш билан чекланмай, у шу тиббиётни дунё тиббиёти даражасига кўтарди. Ибн Синонинг сермаҳсул ижодий меҳнати туфайли бизнинг тиббиётимиз жаҳон тиббиёти қаторидан фахрли ўринни эгаллади.

Ўрта Осиёда илмий тиббиётнинг ривожланишида Ибн Сино яратган асарлар ҳам жуда муҳим роль ўйнаган.

Ибн Сино тиббиётга оид 30 дан ортиқ асар ёзган. Булар қаторида энг муҳими ва машҳури «Тиб қонунлари» дир. Бу асарда Ўрта Осиёда ўша даврдаги амалий ва назарий тиббиёт масалалари ўз ифодасини топган.

Тиббиётнинг назарий негизлари масаласида Ибн Сино ўша замонда Шарқ тиббиётида ҳукмрон бўлган мизож назариясига асосланади. Бу назария ўз навбатида ўша замон натуралистик файласуфларининг бутун борлиқ тўрт фазовий элемент — ер, сув, ҳаво ва оловдан иборат деган фикрига таянади. Бутун табиатдаги нарсалар, шу жумладан одам организми ҳам шу тўрт элементдан ташкил топган деб фараз қилганлар. Бу элементларнинг ҳар бири ўз хусусиятига эга. Масалан, ер қуруқ ва совуқ, сув — совуқ ва нам (ҳўл), ҳаво — иссиқ ва нам хусусиятга, олов эса иссиқ ва қуруқ хусусиятга эга. Одам организми шу элементлардан ташкил топганлиги учун унда ҳам шу элементларнинг хусусиятлари мужасамланган, яъни инсон организми қуруқ, ҳўл, иссиқ ва совуқ хоссаларга эга. Киши организмида шу хоссаларнинг қай бири устун туришига қараб одамнинг мизожи белгиланади. Масалан, бирор киши организмида иссиқлик хусусияти устун турса, бу одам «иссиқ мизож» ли одам дейилади. Агар унинг организмида совуқлик хоссаси устун бўлса, у «совуқ мизож» ли одам деб аталади. «Қуруқ» ва «ҳўл мизожли» одамлар ҳам шу тариқа белгиланади. Амалда «иссиқ» ва «совуқ» мизожга кўпроқ аҳамият берилади. Ибн Сино ва бошқа шарқ тиббларининг фикрича, дори-дармонлар ва озиқ-овқат

лар ҳам шундай иссиқлик ва совуқлик хусусиятларига эга бўладилар.

Инсоннинг соғлиғи ҳам шу мизожларга боғлиқ деб фараз қилинган. Бу фикрга кўра агар одам организмидаги шу хусусиятлар (иссиқлик, совуқлик, қуруқлик, намлик) миқдор ва сифат жиҳатидан ўз мувозанатини сақлаб турса, одам соғлом бўлади, агар мувозанат бузилса, касаллик келиб чиқади. Бу ҳақда Ибн Синонинг ўзи «Қонун» да бундай деб ёзади: «Умуман қараганда мизож иккига бўлинади. Биринчиси, мизожнинг ҳақиқий мўътадил бўлмоғи шу асосдаки, бунда мизож эгасидаги қарама-қарши хусусиятларнинг миқдорлари тенг бўлади. Ана шу миқдорларнинг орасидаги ўрта хусусият ҳақиқий мўътадил мизождир. Иккинчиси, қарама-қарши хусусиятлар ўртасидаги мизож мутлақо баробар бўлмайди икки томоннинг бирига, яъни совуқлик ёки иссиқликнинг бирига ёки ҳар иккисига мойилроқ бўлишдир¹. Мизож назариясининг моҳияти шундан иборат.

Касалликнинг конкрет сабаби масаласида Ибн Сино ўша замонда тарқалган гуморал назарияга асосланади. Бу ҳақда биз юқорида айтиб ўтган эдик. Абу Али ибн Синонинг «Қонун» ида ёзилишича, «қора ўт» деганда қондаги эритроцитлар массаси кўзда тутилган. Шиллиқ (слизь) эса қон плазмасидир. Ибн Сино бундай ёзади: «қон томирдан чиқса кўзимиз олдида кўпикка ўхшаш қисмга ажралади, — бу сариқ ўтдир, сўнгра тухум оқи сингари қисмга ажралади — бу шиллиқдир, сўнгра чўкмасимон нарсга ажралади — бу қора ўтдир. Бундан ташқари, қонда сувсимон суюқлик ҳам бор». Бу ерда гап қоннинг пробиркада турли компонентларга ажралиши ҳақида кетмоқда. Бизга маълумки, қон пробиркада маълум вақт сақланса, у плазма, чўкма (шаклли элементлар), фибрин ва лейкоцитар қаватларга ажралади. Ибн Сино қоннинг пробиркада шундай ўзгаришларга учрашини

яхши билган. Бу ерда шунини таъкидлаб ўтиш керакки, Ибн Сино биринчи бўлиб одам организмидаги тўрт суюқликнинг ҳаммаси қонда бўлишини кўрсатиб берди. Шуниси алоҳида эътиборга сазоворки, Ибн Сино қондаги бу суюқликларнинг моҳиятини тўғри тушунган. Унинг кўрсатишича, қоннинг бу компонентлари одам органларининг озиқланиши (модда алмашилиши — А. Қ.) да иштирок этади.

Ибн Синонинг фикрича, одам организмидаги суюқликларнинг миқдор ёки сифат жиҳатдан ўзгариши мизожга таъсир этади, уни зўрайтиради ёки сусайтиради. Бинобарин, организм суюқликлари билан мизож ўртасида боғланиш бор. Суюқликларнинг миқдор ва сифати касаллик пайдо қилувчи турли омиллар таъсирида ўзгаради. Бу омилларга овқат режимининг бузилиши, ноқулай иқлим шароити, оғир жисмоний меҳнат, руҳий кечинмалар киритилган.

Мизож назариясига биноан даво усуллари ишлаб чиқилган. Бу усул «қарама-қаршини, қарама-қарши билан даволаш» принципига асосланган. Агар касаллик «иссиқлик» мизожини устунлик қилиши натижасида келиб чиққан деб ҳукм чиқарилса, «совуқлик» хусусиятига эга бўлган дорилар берилган ва, аксинча, агар касаллик «совуқлик» мизожини устун келиб қолиши туфайли келиб чиққан деган хулоса чиқарилса, «иссиқлик» хусусияти бўлган дорилар берилган. Даволашдан олдин эса организмда йиғилиб қолган «ортиқча» суюқликни чиқариб юбориш чорасини кўрганлар. Бунинг учун беморга ични юмшатовчи, қайт қилдирувчи дорилар берилган, қон олинган. Бу усулларнинг барчаси «Қонун» да жуда муфассал баён этилган.

Ибн Синонинг тиббиётнинг мақсади (вазифаси) ҳақидаги фикри жуда муҳим. У тиббиётнинг энг асосий вазифаси саломатликни сақлашдан иборатдир дейди. Бу фикр ҳозирги замон тушунчасига тамомила мос келади.

¹ Ибн Сино «Тиб қонунлари», 1954, 11-бет.

Касалларга диагноз қўйиш ва уларни даволаш масаласида Ибн Сино аввало касалликнинг сабабини аниқлаш кераклигини уқтиради. Бунда у шунини таъкидлайдики, касаллик сабаби абстракт фикрлаш орқали эмас, балки соғлиқ ва касаллик ҳақидаги маълумотларни анализ қилиш орқали аниқланиши керак.

Ибн Сино микробиология фани пайдо бўлишидан кўп асрлар илгариёқ юқумли касалликларнинг пайдо бўлишида ифлосланган сув ва ҳавонинг ролини кўрсатиб берган. У касалликнинг олдини олиш учун сувни қайнатиб ёки филтрлаб ичиш кераклигини таъкидлайди. Гигиена қоидаларига риоя қилиш жуда муҳим эканлигини алоҳида кўрсатади. Организмни турли усуллар (кураш тушиш, югуриш, чавандозлик, найзабозлик, қиличбозлик, камондан отиш) каби машғулотлар билан чиниқтиришни тавсия этади. Ибн Синонинг уқтиришича, бу машғулотлар одам организмнинг хусусиятлари, жинси, ёши ва бошқа омилларни ҳисобга олган ҳолда ўтказилиши керак.

Даволаш принципи ҳақида сўз юритилганда Ибн Сино аввало касаллик сабабини бартараф қилиш зарурлигини кўрсатади. Унинг уқтиришича, аввал касаллик сабабини йўқотиб, сўнгра касаллик белгиларига қарши чоралар кўриш зарур. Бунда касалликнинг энг оғир белгиларига алоҳида эътибор берилиши лозим.

Абу Али ибн Сино касалларни дори-дармонлар билан даволаш масаласига алоҳида аҳамият берган. «Қонун» нинг бешта китобидан иккитаси дори-дармонлар масаласига бағишланганининг ўзи шундан далолат беради. Ибн Сино 800 га яқин дорини синчиклаб ўрганиб чиққан ва улардан касалликни даволашда фойдаланган. У ишлатган 396 хил ўсимликдан 165 таси ҳозирги замон медицинасида қўлланилади, улардан 110 таси эса СССР Фармакопоеясига киритилган.

Ибн Сино касалликларни организмда жойлашишига қараб 22 қисмга бўлиб, ҳар бир қисминини физиологияси

ва патологиясини кўрсатиб беради. Бу масала «Тиб қонунлари» нинг учинчи китобида баён этилган. Бу китобда олим қўйидаги орган касалликлари ва уларни даволаш чораларини баён этган: бош касалликлари, бош мия касалликлари, кўз, қулоқ ва бурун касалликлари, оғиз бўшлиғи касалликлари, тиш касалликлари, томоқ касалликлари, ўпка касалликлари, кўкрак органлари касалликлари, юрак касалликлари, сут безлари касалликлари, жигар, меъда-ичак йўллари касалликлари, буйрак, қовуқ касалликлари, сийдик канали касалликлари, сийдик таносил органлари касалликлари, аёллар жинсий органлари касалликлари, оёқ-қўллар, бўғимлар касалликлари, умуртқа поғонаси касалликлари ва ҳ. к.

Бу ерда аввало шу органларнинг анатомияси баён этилади, сўнгра касалликлари кўрсатилади, кейин эса даволаш чоралари ҳақида сўз боради. Ибн Сино иситма билан ўтадиган касалликларга алоҳида аҳамият берган. Бунда у иситма кўтарилиши билан кечадиган юқумли касалликларни алоҳида кўрсатиб ўтади.

Ўша даврлардаёқ Ибн Сино ўсма касалликларининг жуда хавфли эканлигини кўрсатиб берган эди. Бу касалликни даволашнинг энг таъсирчан усули операция эканлигини уқтиради. Ибн Сино шарқ табибларидан биринчи бўлиб ришта касаллигини махсус паразит келтириб чиқаришини кўрсатиб берган.

Касалликларнинг келиб чиқишида нерв системасининг асосий аҳамият касб этишини кўрсатиб берган олим ҳам Ибн Сино эди. Бу фикрни у тажриба усулида исботлаб берди. Олим токсикология, жарроҳлик масаларини ҳам баён этган. Умуман Ибн Синонинг «Тиб қонун» да ва тиббиётга оид бошқа асарларида табобат илми ва амалиётининг ҳамма томонлари қамраб олинган.

Ибн Сино энциклопедик билимга эга бўлган забардаст олим ва табиб эди. Ибн Синодан кейинда даврларда яшаган барча Ўрта Осиёлик табиблар уни ўзлари

нинг устозлари деб билганлар. Ибн Сино асос солган Ўрта Осиё илмий тиббиёти сўнгги даврларда янги босқичларга кўтарилди.

ХУЛОСА

Ер юзида тиббиётнинг инсон фаолиятининг муҳим соҳаларидан бири сифатида шаклланиши антропогенез жараёни, яъни одамнинг пайдо бўлиши билан боғлиқ эканлиги фанга қадимдан маълум.

Тарихий маълумотларга кўра антропогенез жараёни ҳамма қитъаларда ва ҳамма мамлакатларда баробар содир бўлмаган. Археолог-антрополог олимлар бу жараён дастлаб икки буюк қитъада — Африка ва Осиёда юз берганлигини аниқладилар.

Антропогенез жараёнига биринчи бўлиб қадам қўйган одамсимон махлуқларнинг суяклари фақат Африка ва Осиё территориясида топилган. Шунга ўхшаш махлуқларнинг суяклари Ўрта Осиё, хусусан Ўзбекистон территориясида ҳам топилди.

Демак, Ўрта Осиё территориясида қачонлардир антропогенез жараёни содир бўлган.

Модомики, тиббиётнинг шаклланиши антропогенез жараёни билан боғлиқ экан, бу жараён дастлаб Африка ва Осиё территориясида содир бўлган экан, демак тиббиёт ҳам дастлаб Африка ва Осиёда келиб чиққан. Бинобарин, бизнинг ўлкамиз ер юзида тиббиёт биринчи пайдо бўлган регионлардан биридир. Ўрта Осиёда, хусусан Ўзбекистон территориясида антропогенез жараёнининг дастлабки даврига мансуб ашёвий далиллар (одамсимон махлуқларнинг суяклари) топилгани бу фикрни исботлайди.

Ўрта Осиёда тиббиёт, бошқа регионларда бўлганидек, яшаш учун кураш жараёнида зарурат туфайли келиб чиққан. Аввало баъзи ҳайвонлар ва одамсимон маймунлар даволанишнинг примитив усулларида фой-

даланганлар. Улар табиатдаги мавжуд ўсимликларни овқат сифатида еб кўриб, улар ичида шифобахшлари ҳам бор эканлигини аниқлаганлар ва қисман улардан даво мақсадларида фойдаланганлар. Бунда ҳайвонлар фақат инстинктив равишда иш кўрганлар. Ҳайвонларнинг тараққиёти биогенез доирасидан чиқмаганлиги сабабли уларда абстракт фикрлаш қобилияти ривожланмай қолган. Шу сабабли ҳайвонлар бирор даво чорасини ёки шифобахш ўсимликни қўллаганларида ақл-идрокни ишлатиш даражасига кўтарила олмадилар. Шунинг учун ҳайвонларнинг «тиббиёти» инстинктив тиббиёт даражасида қолиб кетаверди.

Одамсимон маймунларда ва антропогенез жараёни натижасида улардан пайдо бўлган одамсимон махлуқларда иш бошқача бўлган. Уларнинг ўзига хос гавда тузилиши ва айниқса бош миясининг юксакроқ ривожланганлиги туфайли бу махлуқлар ўз ҳаракатларида «ақл-идрокни» кўпроқ ишлата бошладилар. Улар даволаш чораларини амалга оширишда ҳам ақл-идрокни ишга соладилар.

Шундай қилиб, қадимги одамсимон махлуқларнинг қўллаган даво чоралари маълум мақсадга мувофиқ равишда амалга оширила бошлайди. Бунинг натижасида қадимги ибтидоий тиббиёт аста-секин шакллана бошлайди. Бу жараёнда иш қуролининг кашф этилиши ва ундан фойдаланиш катта роль ўйнади.

Инсоният тарихи иш қуроли ясаш ва ундан фойдаланишдан бошлангани каби тиббиёт тарихини ҳам ўша даврдан бошлаш тўғридир. Чунки дастлабки иш қуроллари, масалан тошпиноқ маълум даражада муолажа қуроли вазифасини ҳам бажарган.

Археолог ва антрополог олимларнинг фикрича, биринчи бўлиб қуролни бундан 900—700 минг йил муқаддам яшаган питекантроплар ясаганлар. Тиббиётнинг шаклланиш тарихини ҳам шу даврдан ҳисоблаш мумкин.

Ўрта Осиёда тиббиёт келиб чиққандан бошлаб то илмий тиббиёт даражасига бориб етгунга қадар 4 асосий босқични босиб ўтди.

Биринчи босқич инстинктив тиббиёт даври. Бу тиббиёт баъзи ҳайвонлар ва паст даражадаги одамсимон маймунларга хос бўлган. Бу тиббиётнинг хусусияти шундан иборатки, даволаш чораларида ҳеч қандай қурол ишлатилмаган. Шунинг учун даволаш чоралари жуда ҳам примитив бўлган.

Иккинчи босқич даволашда жуда ҳам оддий қуролдан, асосан тошдан ясалган қуролдан фойдаланиш даври. Бу даврни тиббиётнинг тош даври деса бўлади. Бу давр тиббиётининг хусусияти шундан иборатки, бу ерда даволаш ишини амалга оширишда маълум даражада идрок қатнаша бошлаган. Даволаш ишлари маълум мақсад билан амалга оширилган, яъни инстинктнинг ўрнини идрок эгаллаган.

Учинчи босқич тиббиётнинг касб сифатида шаклланиш даври. Бу босқич ибтидоий жамоа давридан қулдорлик жамиятига ўтиш билан боғлиқ. Қулдорлик даврига келиб ҳар хил касблар билан бир қаторда табиблик касби ҳам келиб чиқади. Табиблик касбининг келиб чиқиши тиббиётнинг ривожланишини анча тезлаштиради.

Тўртинчи босқич илмий тиббиётнинг келиб чиқиши, яъни унинг фан сифатида шаклланиш даври. Ўрта Осиёда бу босқич феодализм тузумининг энг ривожланган даврига тўғри келди. Бу давр тиббиётининг хусусияти шундан иборатки, у мамлакатда умумий иқтисодий, маданий ва илмий тараққиёт жараёнида ривожланди. Шу даврга келиб Ўрта Осиё тиббиёти жаҳон миқёсида етакчи ўринлардан бирини эгаллади.

Ўрта Осиё ер юзида тиббиёт биринчи марта келиб чиққан ва ривожланган регионлардан бири бўлган.

АДАБИЁТЛАР

- Алексеев В. П., Ходжайов Т. К., Халилов Х. Население верховьев Амударьи по данным палеоантропологии. — Ташкент: Фан АН УзССР, 1984.
- Аскарлов А. А. Сапаллитепа, — Ташкент, Фан АН УзССР, 1973.
- Борисовский П. За миллион лет до нашей эры, новое о происхождении человека, «Известия», 13.9.74 № 25.
- Дэвид Эттенборро, Яррабирри фарзандлари, «Фан ва турмуш», 1988, № 5.
- Исламов У. М., Зубов А. А., Харитонов В. М. Палеолитическая стоянка сельунгур в ферганской долине, в кн. Вопросы антропологии. Изд. МГУ, 1988, вып. 80.
- Исламов У. И. Итоги и перспективы изучения пещерной стоянки Сель—Унгур. В сб. Проблемы взаимосвязи природы и общества в каменном веке в Средней Азии. — Ташкент: Фан АН УзССР, 1988.
- Кадыров А. А. Первая гражданская больница в древнем Самарканде, «Медицинский журнал Узбекистана», 1988, № 5.
- Кадыров А. А. Древняя аптека на территории Узбекистана, «Медицинский журнал Узбекистана», 1987, № 11.
- Мухамеджанов А. Р., Адылов И. Т., Мирзаахмедов Д. К., Семенов Г. Л. Городище Пайкент. К проблеме изучения средневекового города Средней Азии. — Ташкент: Фан АН УзССР, 1988, 196 с.
- Мухаммаджонов А. Пойкент топилаши. — Ташкент; «Совет Узбекистони», 16.12.84, № 29.
- Мещева Н. Б. Медресе Тамгач Багра-хона в Самарканде. В кн.: «Афрасиаб» — Ташкент: Фан АН УзССР, 1974, вып. III.
- Никаноров А., Пилицкий Б. Тайны долины Аваша, «Известия», 19.3.76, № 66.
- Носков А. И. Животные лечатся. «Наука и жизнь», 1974, № 8.
- Окладников А. П. Исследование мустьерской стоянки и погребения неандертальца в гроте Тешик-Таш. В кн. Тешик-таш. — Ташкент: изд. МГУ, 1949, стр. 7—85.

Рохлин Д. Г. Болезни древних людей. М.: Наука. — М. — Л., 1965.

Сорокина Т. С. Формирование медицинских знаний в истории человечества. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора мед. наук, М., 1987 г.

Тельман Ходжайов, Моисей Молдавский, Гальшира Ходжайова. Суяклар ҳикоя қилади, «Фан ва турмуш», 1986, №9.

Ходжайов Т. К. К палеопатологии древнего Узбекистана. — Ташкент: Фан АН УзССР, 1980.

Ходжайов Т. К. Антропологический состав населения эпохи бронзы Сапарлитопа, — Ташкент: Фан УзССР, 1977, 117 с.

Юрий Роциус. Шифокор жониворлар, «Фан ва турмуш», 1987, № 8.

Научная литература

На узбекском языке

АСАДУЛЛА АБДУЛЛАЕВИЧ КАДЫРОВ
доктор медицинских наук

ВОЗНИКНОВЕНИЕ МЕДИЦИНЫ В СРЕДНЕЙ АЗИИ

Редакция мудир А. Камолов
Муҳаррир Н. Рустамова
Расмлар муҳаррири А. Қаҳҳорова
Техмуҳаррир В. Меишчерякова
Мусаҳҳиҳ М. Қодирова

ИБ № 1647.

Босмахонага 05.04.90 да берилди. Босишга 07.09.90 да рухсат этилди. Бичими 70×108^{1/32}. № 1 босмахона қоғози. Юқори босма. Адабий гарнитур. Шартли босма табоқ 2,8. Нашр босма табоқ 2,76. 2,91 шартли бўёқ-оттиски. 43—89 рақамли шартнома. Жаъми 8000 нусха. 871 рақамли буюртма. Баҳоси 20т.

Издательство имени Ибн Сины УзССР, Ташкент, Навои, 30.

Ўзбекистон ССР Давлат матбуот комитети Тошкент. «Матбуот» матбаа ишлаб чиқариш бирлашмасининг 3-босмахонаси. Тошкент, Юнусобод даҳаси. Муродов кўчаси, 1.